

Magdalena Tarnowska  <https://orcid.org/0000-0001-7229-2645>

Zagłada i odrodzenie w twórczości ocalonej – łódzkiej malarki Sary Gliksman-Fajtlowicz (1909–2005)

THE HOLOCAUST AND REBIRTH IN THE WORKS
OF SARA GLIKSMAN-FAJTLOWICZ, A PAINTER FROM ŁÓDŹ, 1909–2005

Abstract: Sara Gliksman-Fajtlowicz, a painter, came from a well-off family of Majerowicz, the owners of opticians' shops in Łódź. She studied at private painting and drawing schools in Łódź and Warsaw. Before the outbreak of World War II, she was active in the Polish art milieu. In 1933, she became a member of the Trade Union of Polish Artists (*Związek Zawodowy Polskich Artystów Plastyków, ZZPAP*) and participated in its exhibitions in Łódź, Warsaw, Kraków, and Lviv. She painted mainly landscapes, still lifes, and—less frequently—portraits. She published her works in the union magazine *Forma*. In 1940, she was displaced to the Łódź ghetto where she worked as a graphic artist at the Statistics Department. Thanks to this she could obtain art materials. Her clandestine activity was documenting life in the ghetto in paintings and drawings. She survived the liquidation of the ghetto and then was forced to work on cleaning that area. Liberated on 19 January 1945, she returned to her house where some of her pre-war works had survived. After 1945 she continued her artistic career and exhibited with the ZZPAP, as well as with the Jewish Society for the Encouragement of Fine Arts. In 1957, she emigrated to Israel. Gliksman died in Tel Aviv in 2005.

The aim of this article is to verify and describe Sara Gliksman's biography, to present her activities in the Polish-Jewish artistic community of postwar Poland, as well as to place her works in the context of issues concerning survivors' memory and artistic attitudes toward the Holocaust, and art as a manifestation of hope for the rebirth of Jewish life and culture in postwar Poland in the second half of the 1940s and the beginning of the 1950s.

Keywords: Sara Gliksman-Fajtlowicz, Holocaust art, Polish-Jewish art in Poland, postwar art of the years 1945–1960, rebirth in the Jewish art.

Słowa kluczowe: Sara Gliksman-Fajtlowicz, sztuka Holocaustu, polsko-żydowska sztuka w Polsce, sztuka lat 1945–1960 w Polsce, odrodzenie w sztuce żydowskiej.

Postać Sary Majerowicz, *p.v.* Gliksman, *s.v.* Fajtlowicz, malarki urodzonej w Łodzi, zmarłej w 2005 r. w Tel Awiwie – mimo jej oczywistego talentu i długiej kariery artystycznej – jest niemal zupełnie zapomniana. Począwszy od debiutu w latach trzydziestych XX w. do wyjazdu z kraju w 1957 r. cieszyła się uznaniem krytyki i odgrywała istotną rolę w polskim i żydowskim środowisku artystycznym. Równie ważnymi elementami jej biografii twórczej są doświadczenia wojenne – życie w łódzkim getcie, jego zapis w pracach plastycznych, fakt bycia jedną z nielicznych Ocalonych, a także próby transformacji traumy w późniejszym życiu.

Życiorys artystki, będący zazwyczaj punktem wyjścia do dalszych badań, jest opisany fragmentarycznie i z pewnymi błędami. Do drugiej połowy lat dziewięćdziesiątych XX w. pojawiały się w opracowaniach dwie daty i dwa miejsca jej urodzenia: 4 kwietnia 1910 r., Chęcżyn (?) oraz 28 listopada 1915 r., Łódź¹. Czas jej śmierci najczęściej określano na rok 1943 lub 1944. Te daty pojawiają się nawet obecnie w katalogach aukcyjnych i niektórych źródłach internetowych².

Ogólnikowe noty biograficzne i wzmianki można znaleźć w literaturze dotyczącej sztuki tworzonej przez artystów polsko-żydowskich, m.in. w kompendium wiedzy na ten temat autorstwa Jerzego Malinowskiego *Malarstwo i rzeźba Żydów polskich w XIX i XX wieku*, w leksykonie *Allgemeines Künstlerlexikon: Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, publikacjach na temat getta łódzkiego oraz w materiałach internetowych opracowywanych przez polskie i izraelskie instytucje, m.in. Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center (Yad Vashem, YV)³. Szerszy opis życia malarki do zakończenia II wojny światowej autorstwa Anny Saciuk-Gąsowskiej, kustoszki Muzeum Sztuki w Łodzi, znajduje się na

¹ Miejscowość o nazwie Chęcżyn obecnie nie istnieje, być może chodzi tu o Chęciny (jid. Chenczin) w woj. świętokrzyskim. Taka data i takie miejsce urodzenia pochodzą z *Kroniki Getta Łódzkiego* publikowanej na stronie internetowej: <http://www.getto-chronik.de/pl/node/16271> [dostęp: 6 sierpnia 2015]. Obecnie strona ta nie istnieje. Rok urodzenia 1915 podała sama artystka, zob. przyp. 5.

² Sara Majerowicz-Gliksmanowa-Fajtlowicz (1910–1942/1943?), *Portret mężczyzny w kapeluszu*, 281 Aukcja Sztuki Dawnej 21 kwietnia 2021, poz. kat. 94, [w:] Dom Aukcyjny Rempex, <https://onebid.pl/pl/malarstwo-dawne-sara-majerowicz-gliksmanowa-fajtlowicz-1910-1942-1943-portret-mezczyzny-w-kapeluszu/838031> [dostęp: 15 kwietnia 2021]; Krzysztof Sadłowski, *Sara Majerowicz wł. Sara Majerowicz-Gliksmanowa (malarka)*, [w:] Łódzki Almanach, <https://lodzki-almanach.eu/spolecznosc/sara-majerowicz-wl-sara-majerowicz-gliksmanowa-malarka> [dostęp: 10 kwietnia 2021].

³ Jerzy Malinowski, *Malarstwo i rzeźba Żydów polskich w XIX i XX wieku*, Warszawa 2000, s. 296, 308; *Allgemeines Künstlerlexikon: Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, t. 56, München–Leipzig 2007, s. 163; *Encyklopedia getta. Niedokończony projekt archiwistów z getta łódzkiego*, red. Krystyna Radziszewska, Ewa Wiatr i in., Łódź 2014.

portalu Muzeum⁴. Jest oparty głównie na wywiadzie udzielonym przez artystkę dziennikarzowi Pawłowi Spodenkiewiczowi w 1993 r.⁵ Częściej nazwisko malarki pojawia się w opracowaniach na temat polskiego życia artystycznego, m.in. w pięciotomowym zbiorowym wydawnictwie Instytutu Sztuki PAN pt. *Polskie życie artystyczne w latach 1944–1960*, a w szczególności w publikacjach odnoszących się do działalności Żydowskiego Towarzystwa Krzewienia Sztuk Pięknych (ŻTKSP) czy w tekstach opisujących odradzającą się w tym okresie kulturę Żydów polskich⁶.

Wiadomości o życiu i sztuce Sary Fajtlowicz (tego nazwiska używała w Izraelu) są równie skąpe. Wiadomo, że po przyjeździe w 1957 r. zamieszkała w Tel Awiwie, należała do Związku Artystów Izraela, z którym eksponowała swoje prace. Miała wystawy indywidualne: w latach 1957 i 1964 w telawiwskim Artists' House, w 1959 r. w Beit Chagall w Hajfie i w 1966 r. w Hendi Gallery w Rechowot⁷. Pomimo intensywnych poszukiwań w tamtejszych zasobach bibliotecznych nie udało się znaleźć katalogów jej wystaw – poza jednym z 1957 r.⁸ Według obecnego stanu mojej wiedzy wydaje się prawdopodobne, że od lat sześćdziesiątych XX w. Sara Gliksman-Fajtlowicz stopniowo wycofywała się z życia artystycznego.

⁴ Anna Saciuk-Gąsowska, *Sara Majerowicz 1915–2005*, <https://zasoby.msl.org.pl/martists/view/938> [dostęp: 16 października 2021]. Pełniejsza wersja biografii zob.: taż, *Sara Majerowiczówna 1915–2005*, „Słowo Żydowskie” (2015), nr 9, s. 20–22.

⁵ Paweł Spodenkiewicz przeprowadził wywiad w ramach grantu Central European University, gromadząc materiały do książki swego autorstwa – zob. Paweł Spodenkiewicz, *Zaginiona dzielnica – Łódź żydowska – ludzie i miejsca*, Łódź 1998.

⁶ *Polskie życie artystyczne w latach 1944–1960*, t. 1–5, Warszawa 2012–2014. Na temat kultury żydowskiej zob. m.in.: Magdalena Tarnowska, *Żydowskie środowisko artystyczne w Warszawie w latach 1945–1949*, „Pamiętnik Sztuk Pięknych” 9 (2015), s. 33–61; ead., *Jewish Artistic Revival in Lower Silesia (Poland) 1945–1949: Art and Activity in the Light of Source Materials and Art Criticism*, „Kwartalnik Historii Żydów” (2020), nr 2, s. 425–450; Ewa Wiatr, *Życie kulturalne Żydów w Łodzi w latach 1945–1950*, [w:] *Spoleczność żydowska i niemiecka w Łodzi po 1945 roku*, red. Andrzej Lech, Krystyna Radziszewska, Andrzej Rykała, Łódź 2010, s. 163–194; ead., *Życie kulturalne Żydów w Łodzi w latach 1945–1950*, [w:] *Nowe życie? Antologia literatury jidysz w powojennej Łodzi (1945–1949)*, red. Magdalena Ruta, Łódź 2018, s. 25–43. W odniesieniu do obydwu ostatnich tekstów należy zaznaczyć, że kwestia życia artystycznego potraktowana jest w nich dość ogólnikowo, bez należycie podanego stanu badań (m.in. w drugiej z wymienionych pozycji brakuje publikacji autorki niniejszego artykułu) oraz z pewnymi błędami, np. pomyłone jest nazwisko jednego z najważniejszych artystów i działaczy środowiska – Aleksandra (Alexandra) Bogena, 1916–2010 (widnieje tam jako Boden), którego postać pojawia dość regularnie w literaturze przedmiotu, ponadto był światnym malarzem o międzynarodowej sławie.

⁷ *Allgemeines Künstlerlexikon...*, s. 163.

⁸ Informację tę uzyskałam dzięki pomocy pani dr Batyi Brutin, historyczki sztuki z Tel Awiwu.

Przedwojenna twórczość Sary Gliksman jest niemal nieznaną. Wzmianki o jej ówczesnych dziełach i ich fotografie można znaleźć w krótkich recenzjach, m.in. we lwowskiej „Chwili” czy w „Formie” – piśmie Łódzkiego Oddziału Związku Zawodowego Polskich Artystów Plastyków. W ostatnich latach pojawiło się kilka obrazów sprzed roku 1939 w internetowych katalogach aukcyjnych. Powodem takiego stanu rzeczy jest fakt, że artystka, wyjeżdżając z Polski, zabrała ze sobą większość swojego dorobku – osiemdziesiąt obrazów olejnych wraz z dokumentacją⁹. Niewielka liczba prac tworzonych w czasie II wojny światowej znajduje się w zbiorach Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma w Warszawie (dalej: ŻIH), Yad Vashem w Jerozolimie oraz Muzeum Sztuki w Łodzi.

Informacji na temat malarstwa i działalności Sary Gliksman z lat 1945–1957 dostarczają materiały źródłowe pochodzące ze zbiorów Archiwum Państwowego w Łodzi, m.in.: dokumenty Oddziału Łódzkiego Związku Polskich Artystów Plastyków, w tym katalogi wystaw, także krytyka artystyczna i reprodukcje obrazów w prasie z tego okresu, publikowane np. w „Mostach”, „Opinii” czy „Dzienniku Łódzkim”.

Opisany pokrótce stan badań wskazuje na potrzebę przeprowadzenia gruntownych kwerend w Polsce i Izraelu w zasobach instytucji kultury, bibliotek, archiwów i w zbiorach prywatnych, aby uzyskać pełne opracowanie biografii i działalności artystycznej Sary Gliksman-Fajtlowicz w szerokim kontekście kulturowym i społeczno-politycznym.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest przede wszystkim przypomnienie i weryfikacja podstawowych faktów z życia malarki (na tyle, na ile to możliwe), próba opisu jej działalności w środowisku artystycznym w drugiej połowie lat czterdziestych i latach pięćdziesiątych XX w. oraz przedstawienie jej postawy wobec doświadczeń Zagłady i ocalenia.

Biografia Sary Majerowicz (Mejerowicz), p.v. Gliksman, s.v. Fajtlowicz

Do tej pory o jej życiu wiadomo tylko tyle, ile przekazała sama w relacji spisanej w 1977 r. przez Miriam Peleg (Marię Hochberg)¹⁰ i złożonej

⁹ Zob.: *Testimony of Sara (Gliksmann) Fajtlowicz, born in Lodz, Poland, 1915, regarding her experiences as a painter in the statistics department of the Lodz Ghetto*, Yad Vashem Archives, ID: 355743, s. 24.

¹⁰ Maria Hochberg (Miriam Peleg, pseud. „Mariańska”, „Ewa”, 1913–1993), pisarka, dziennikarka, m.in. „Nowego Dziennika”. Absolwentka Uniwersytetu Jagiellońskiego

w Archiwum Yad Vashem oraz powiedziała we wspomnianym powyżej wywiadzie z 1993 r.¹¹ Taki stan rzeczy, szczególnie w odniesieniu do lat spędzonych w Polsce, być może jest wynikiem traumy Holokaustu, z którą najczęściej wiąże się mechanizm „wyparcia” z pamięci tragicznych przeżyć, a nawet wspomnień z czasów przed Zagładą. Malarka, poza mężem, straciła w Zagładzie całą rodzinę. Przymuszenie to zdaje się potwierdzać pewna oschłość jej wypowiedzi w relacjach dotyczących tamtego okresu życia, a także wybór drogi twórczej dokonany po 1945 r. – w pełni dystansującej się od przeszłości wojennej¹².

Dokumenty Urzędu Stanu Cywilnego miasta Łodzi znajdujące się w Archiwum Państwowym – akt urodzenia z późniejszymi zmianami, świadectwo zawarcia małżeństwa – wyjaśniają wszelkie wątpliwości dotyczące podstawowych faktów biograficznych artystki. Sura Bajła Mejerowicz (tak brzmiały jej imiona i panięskie nazwisko) urodziła się w Łodzi 28 listopada 1909 r., o godzinie ósmej rano¹³. Jej ojcem był Wolf Jakub Mejerowicz (syn Josela, 1877 – ok. 1944) pochodzący z Kowna, matką Lea (Eliza) z Berezkinów Mejerowicz (1886–1944) z Brześcia¹⁴. Rejestracji w Urzędzie dokonano 4 kwietnia 1910 r. w obecności podrabina łódzkiego Abrama Hebera i pomocnika synagogalnego Jakoba Majera Tajha. Rodzina Mejerowiczów była dobrze sytuowana. Wolf w młodości przyjechał do Warszawy, gdzie zdobył zawód optyka. Około 1909 r. osiedlił się w Łodzi i założył rodzinę. Mejerowiczowie mieli trójkę dzieci. Sura Bajła miała trzech braci: Natana (25 stycznia 1914 – 21 stycznia 1918), Salomona (18 września 1917 – ok.

w Krakowie. II wojnę światową przeżyła w Krakowie na tzw. aryjskich papierach. Związana z Polską Partią Socjalistyczną, działała w Radzie Pomocy Żydom „Żegota”. Od 1949 r. w Izraelu. Członkini redakcji gazety „Nowiny-Kurier”. W latach 1963–1978 dyrektorka Oddziału Instytutu Yad Vashem w Tel Awiwie. Autorka publikacji na temat Zagłady i pomocy Żydom w czasie II wojny światowej. Więcej zob.: *Wojna to męska rzecz? Losy kobiet w okupowanym Krakowie w dwunastu odstępach*, aut. katalogu: Anna Czocher, Dobrochna Kałwa, Barbara Klich-Kluczevska, Beata Łabno, Kraków 2011, s. 54–57. Nota dostępna online: *Maria Hochberg*, [w:] *Archiwum ofiar terroru nazistowskiego i komunistycznego w Krakowie 1939–1956*, <http://krakowianie1939-56.mhk.pl/pl/archiwum,1,hochberg,5266.htm> [dostęp: 14 kwietnia 2021].

¹¹ *Testimony of Sara (Gliksmann) Fajtlowicz...*

¹² Tamże, s. 21.

¹³ Archiwum Państwowe w Łodzi [dalej: APŁ], Akta Stanu Cywilnego Gminy Żydowskiej w Łodzi 1826–1939, Księga urodzeń 1910, sygn. 39/1568/0/0/108/u1910/501; 39/1568/0/0/u1910/501.

¹⁴ Nazwisko matki zostało poprawione z Berezska na Bereskin w USC w Łodzi w 1957 r., zob.: APŁ, Akta Stanu Cywilnego Gminy Żydowskiej w Łodzi 1826–1939, sygn. 39/1568/0/0/u1910/501.

1943) i najmłodszego, nieznanego z imienia (ok. 1921–1944)¹⁵. Imiona Sura Bajla pojawiają się też w dokumencie z getta łódzkiego z 22 kwietnia 1942 r. poświadczającym zatrudnienie malarki w Wydziale Statystycznym¹⁶. Jednak w materiałach prasowych i katalogach wystaw z lat 1933–1957 widnieją inne wersje jej imienia i nazwiska – Sara Majerowicz lub Majerowiczówna, Sara Gliksman, Sabina Gliksman. Można przypuszczać, że w dorosłym życiu, funkcjonując w środowisku polskim, wolała używać takiego ich brzmienia. Imię Sura zmieniała na Sabina w 1948 r.¹⁷ Rodzice także używali nazwiska Majerowicz, co potwierdza zarówno karta *Spisu ludności* z 1919 r. oraz dane z *Księgi adresowej miasta Łodzi* z lat 1937–1939¹⁸.

Rodzina w latach 1918–1919 mieszkała na ul. Dzielnej nr 34 i nr 6¹⁹. Według relacji artystki Majerowiczowie mieszkali przy ul. Sienkiewicza 39, posiadali dwa sklepy optyczne w centrum miasta – przy ul. Piotrkowskiej 27 i ul. Narutowicza 36²⁰.

Talent Sary objawił się wcześniej. Już w gimnazjum, ok. roku 1922/23, uczyła się rysunków pod kierunkiem malarki Lory (Laury) Sołowiejczyk-Dońskiej i w Szkole Malarstwa Maurycego Trębacza mieszczącej się przy ul. Piotrkowskiej 71, następnie w Szkole Rysunku i Malarstwa Ryszarda Radwańskiego²¹. Szlify malarskie zdobywała pod okiem Konstantego Mackiewicza²². Artystka podaje, że po nauce u profesora Radwańskiego

¹⁵ Zob.: *Spis ludności Łodzi 1916–1921*, APŁ, Akta miasta Łodzi, sygn. 39/221/0/4.12/24854, *Personenblatt – Karta meldunkowa do spisu ludności, Majerowicz Wolf*, s. 197, online: https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/6209764?_Jednostka_delta=40&_Jednostka_resetCur=false&_Jednostka_cur=5 [dostęp: 7 lipca 2021]; *Testimony of Sara (Gliksmann) Fajtlowicz...*, s. 18.

¹⁶ APŁ, Przełożony Starszeństwa Żydów w Getcie Łódzkim, 1 lipca 1942, sygn. 39/278/0/13.1/896, s. 256, 424. Dokument udostępniła mi dr Irmina Gadowska.

¹⁷ APŁ, Akta Stanu Cywilnego Gminy Żydowskiej w Łodzi 1826–1939, sygn. 39/1568/0/0/u1910/501.

¹⁸ *Spis ludności Łodzi 1916–1921...*; *Księga adresowa miasta Łodzi i województwa łódzkiego z informatorami 1937–1939, Dział II, Łódź 1939*, s. 277.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Saciuk-Gąsowska, *Sara Majerowiczówna...*

²¹ Maurycy Trębacz (1861–1941), malarz, pedagog. Studiował w warszawskiej Klasie Rysunkowej, w Szkole Sztuk Pięknych (SSP) w Krakowie, w Monachium i Paryżu. W 1909 r. osiadł w Łodzi, gdzie prowadził Szkołę Malarstwa. Malował realistyczne sceny figuralne, także o tematyce czerpanej z tradycji żydowskiej, martwe natury, pejzaże. Zmarł z głodu w getcie łódzkim. W 1993 r. odbyła się jego wystawa monograficzna w ŻIH w Warszawie.

Ryszard Radwański (1873–1948), malarz. Studiował w krakowskiej SSP, od 1897 r. w Rzymie. Od 1911 r. mieszkał w Łodzi, od 1915 r. prowadził Szkołę Rysunku i Malarstwa. Malował realistyczne portrety i pejzaże. W 1960 r. w Piotrkowie odbyła się jego wystawa monograficzna.

²² Konstanty Mackiewicz (1894–1985), malarz, scenograf teatralny. Studiował w Penzie i u Wassilego Kandinskiego w moskiewskiej Wyższej Szkole Malarstwa, Rzeźby i Architek-

jeździła na zajęcia do warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych (SSP), gdzie uczyła się w pracowni Adama Rychtarskiego²³. Ten jednak nie był wykładowcą SSP, lecz w latach 1922–1944 prowadził Szkołę Malarstwa i Rysunku im. Konrada Krzyżanowskiego (SMiRKK) przy ul. Poznańskiej 23 i to tam zapewne studiowała Gliksman. W 1933 r., mając 24 lata, została przyjęta w poczet członków Związku Zawodowego Polskich Artystów Plastyków (ZZPAP) w Łodzi za sprawą Konstantego Mackiewicza, który złożył jej prace w komisji artystycznej Związku. Zadebiutowała jako Sara Majerowicz na przełomie roku 1933 i 1934 na wystawie Miejskiej Galerii Sztuki w Łodzi w parku Sienkiewicza²⁴. Wystawiła wówczas sześć obrazów (*Dziewczynki*, *Hortensja*, *Portret* i trzy *Martwe natury*).

2 maja 1935 r. o godzinie ósmej wieczorem przed członkiem łódzkiego rabinatu Mordką Nusenem Królem artystka zawarła związek małżeński z Mordką Gliksmanem urodzonym w 1906 r. w Łodzi, synem Arona Szoela i Nachy z Dobrzyńskich²⁵. Ślub poprzedziły trzy zapowiedzi wygłoszone w synagodze w dniach 13, 20 i 27 kwietnia. Umowy przedślubnej nie zawarto. Świadcami byli Majer Majerczyk i kupiec Judka Miedziński.

Gliksman był elektrotechnikiem i monterem wysokiego napięcia, pracownikiem miejskiej elektrowni. Według relacji Sary – po ślubie zamieszkali przy ul. Kilińskiego 78. Jednak warto zaznaczyć, że w *Księdze adresowej miasta Łodzi* pod ich miejscem zamieszkania widnieje adres domu rodzinnego Sary – ul. Sienkiewicza 39²⁶. Nie jest do końca jasne, czy zajmowali jedno z trzech mieszkań w stojącej tam kamienicy, wydzielonych z 14-pokojowego apartamentu przez ówczesnego właściciela

tury. Od 1926 r. mieszkał w Łodzi. Pracował w Teatrze Miejskim. Członek grup artystycznych „Rytm”, „Start”, „Praesens”. Malował kompozycje abstrakcyjne, pejzaże i martwe natury. Po wojnie stworzył cykl pt.: *Tu byli ludzie, Katedry, Miasto*.

²³ Adam Rychtarski (1885–1958), malarz, pedagog. Studiował w warszawskiej SSP i w Monachium. W latach 1919–1922 asystent w SMiRKK w Warszawie; przejął prowadzenie tej Szkoły po śmierci Krzyżanowskiego. Od 1945 r. mieszkał w Łodzi, prowadził tam prywatne Studium Rysunku i Malarstwa przy ul. Gdańskiej 96. Współorganizator i pedagog Państwowej Wyższej Szkoły Sztuk Plastycznych, od 1956 r. profesor zwyczajny. Uprawiał malarstwo rodzajowe, tworzył też martwe natury i pejzaże.

²⁴ Zob. Saciuk-Gąsowska, *Sara Majerowicz 1915–2005...* Do 1939 r. Galeria była najważniejszą instytucją artystyczną Łodzi. Od 1931 r. działała pod auspicjami warszawskiego Instytutu Propagandy Sztuki. W lipcu 1945 r. wznowiła działalność jako Miejska Galeria Sztuk Plastycznych pod zarządem łódzkiego Związku Zawodowego Artystów Plastyków. W 1948 r. przemianowano ją na Ośrodek Propagandy Sztuki. Więcej zob.: <http://www.mgslodz.pl/o-nas/historia> [dostęp: 22 kwietnia 2021].

²⁵ APŁ, Akta Stanu Cywilnego Gminy Żydowskiej w Łodzi 1826–1939, Księga małżeństw 1935, sygn. 39/1568/0/0/277/m1935/496.

²⁶ *Księga adresowa miasta Łodzi...*, s. 134.

Ferdynanda Heinemanna, czy też wynajmowali jednopiętrowy domek, tzw. *Gartenhaus*, znajdujący się w obrębie parceli²⁷. Artystka mówi o tym dość niejednoznacznie (nazywa swoje lokum mieszkaniem)²⁸. W obrębie parceli znajdowało się kilka niewielkich zakładów, m.in. w latach 1931–1939 „Przedsiębiorstwo wykonywania instalacji elektrycznych dla siły i światła” należące do Herszlika Drutowskiego²⁹. Być może było to także jedno z miejsc pracy jej męża?

Od tego czasu do wyjazdu z Polski w 1957 r. artystka używała nazwiska Gliksmann lub Majerowicz-Gliksmannowa. W katalogach wystaw z lat 1950–1958 pojawia się jako Sabina Gliksmann. Nie wiadomo, kiedy i jak zakończyło się to małżeństwo. We wspomnianej relacji określa Gliksmanna mianem „mój pierwszy mąż”.

Wydaje się, że stabilizacja życia osobistego miała pozytywny wpływ na rozwój jej kariery artystycznej. Przy czym należy zaznaczyć, że do 1939 r. nie brała udziału w przedsięwzięciach artystycznych organizowanych przez ŻTKSP i Stowarzyszenie Żydowskich Artystów Plastyków. Uczestniczyła za to w każdej wystawie łódzkiego ZZPAP oraz w innych miastach – Warszawie (1934/35), Krakowie (1938, 1939) i we Lwowie (1934, 1936 i 1939), zob. np. il. 1. Jej obrazy, wraz z komentarzami autorskimi, były reproduktowane w czasopiśmie Związku „Forma”. W numerze drugim, z 1934 r., widnieje fotografia martwej natury z podpisem „Sara Majerowiczówna”; w numerze 4, ze stycznia 1936 r., zdjęcie jej obrazu z motywem gazowni łódzkiej opatrzone jest podpisem „Sara Gliksmannowa”³⁰. Malowała wysmakowane, barwne pejzaże i martwe natury, rzadziej portrety. Otrzymywała przeważnie pozytywne recenzje, choć jej twórczości – utrzymanej w nieco przebrzmiałej w latach trzydziestych stylistyce postimpresjonistycznego koloryzmu – nie poświęcano zbyt wiele miejsca.

Ostatnią ekspozycją, w jakiej wzięła udział, była duża wielobranżowa wystawa *Świat Kobiety* urządzona w czerwcu 1939 r. staraniem Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet w Gmachu Resursy Obywatelskiej

²⁷ Trzypiętrowa kamienica zbudowana przez Bernarda Słomnickiego według projektu Gustawa Landau-Gutentegera. Od 1912 r. właścicielem parceli był Ferdynand Wilhelm Heinemann. Budynek istnieje do dzisiaj.

²⁸ *Testimony of Sara (Gliksmann) Fajtlowicz...*, s. 21.

²⁹ *Wykaz przedsiębiorstw*, APŁ, Akta miasta Łodzi, sygn. 39/221/0/4.19/146392.

³⁰ *Sara Majerowiczówna*, „Forma” (wrzesień 1934), nr 2, s. 16; *Sara Gliksmannowa*, „Forma” (styczeń 1936), nr 4, s. 15.

w Warszawie. Pokazała tam jeden pejzaż olejny zatytułowany *Krowy na łące*, wymieniony w recenzji pośród „dobrych pejzaży”³¹.

Wojenne losy Sary Gliksman są znane z jej relacji, wspomnianego powyżej wywiadu oraz pewnej liczby materiałów źródłowych i literatury dotyczących innych artystów przebywających w getcie łódzkim i działalności Wydziału Statystycznego. Obszerny opis życia artystów w getcie dała Irmína Gadowska w artykule: *Warunki działalności artystycznej artystów w getcie łódzkim 1940–1944 w świetle źródeł: dokumentacji administracyjnej, wspomnień i relacji świadków*³².

Przesiedlona do getta w lutym 1940 r. wraz z mężem, zamieszkała w małym i ciasnym mieszkaniu przy ul. Hochensteiner (Zgierskiej) 13³³. „Był to okres wielkiego chaosu – podaje w relacji – nie pracowałam i mając troszkę barw [farb] namalowałam mój pierwszy obraz *Wysiedlenie do getta*, który znajduje się w Yad Vashem. Obraz malowany jest na preszpanie [gruba, twarda tektura o gładkiej powierzchni]”³⁴. W późniejszym okresie znalazła pracę w Wydziale Statystycznym (Statistische Abteilung) utworzonym 4 czerwca 1940 r. przy Wydziale Ewidencji Ludności. Wiadomo, że w kwietniu 1942 r. zatrudniona tam była jako graficzka, pracownica drugiej kategorii, i zarabiała 80 marek³⁵. Wydział, którym kierowali Samuel Erlich i Henryk Neftalin, mieścił się w kamienicy przy pl. Kościelnym 4,

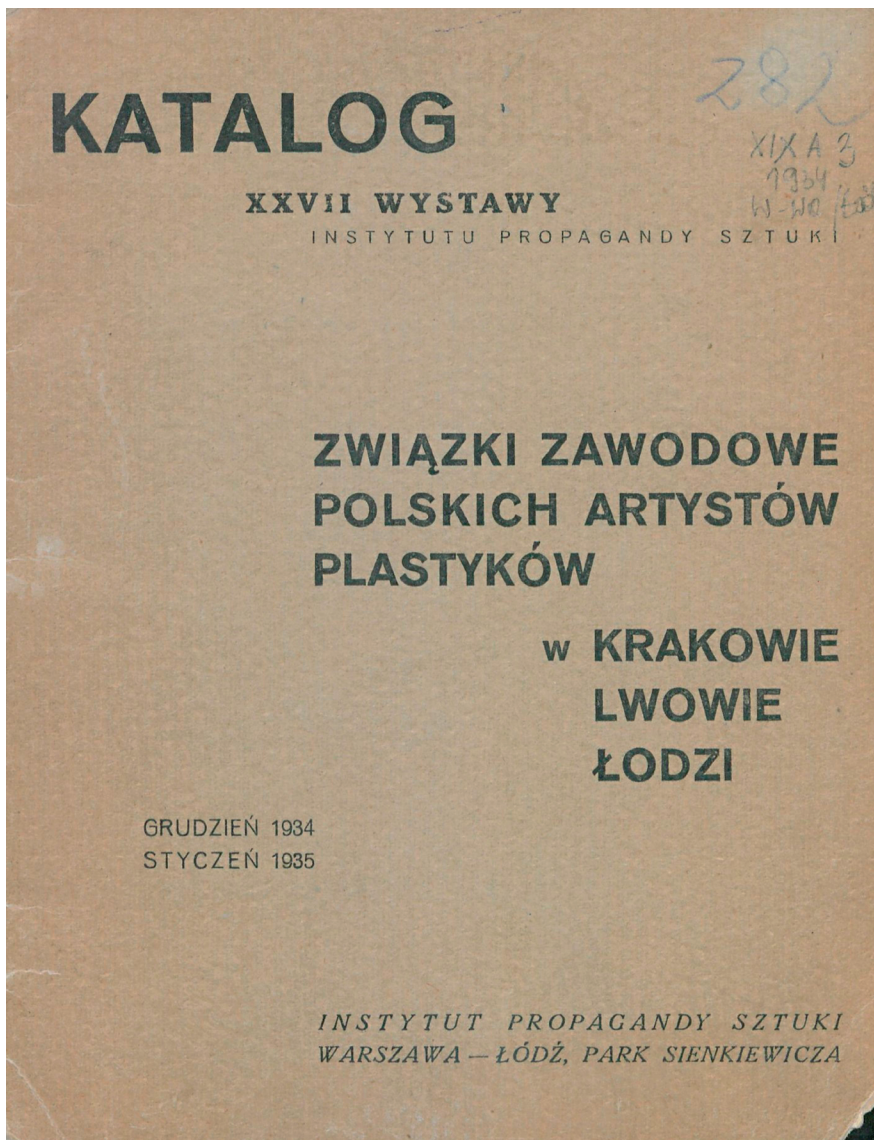
³¹ *Spis malarek wystawiających obrazy*, [w:] *Katalog wystawy „Świat Kobiety”*, 15–25 czerwca 1939, Warszawa 1939, s. 31; *Dział plastyki na wystawie „Świat Kobiety”*, „Bluszcz” (1939), nr 28, s. 12.

³² Irmína Gadowska, *Warunki działalności artystycznej artystów w getcie łódzkim 1940–1944 w świetle źródeł: dokumentacji administracyjnej, wspomnień i relacji świadków*, „Zagłada Żydów” (2020), nr 16, s. 83–117. Artykuł zawiera nazwiska artystów łódzkich i przesiedlonych z innych państw, ich noty biograficzne, opisy ich działalności oficjalnej i tajnej, także życia kulturalnego getta oraz bogatą bibliografię literatury przedmiotu. Zob. też: *Encyklopedia getta...*, s. 283.

³³ Getto łódzkie utworzone w dzielnicy Bałuty w lutym 1940 r., zamknięte 30 kwietnia tego roku. Funkcje administracyjne pełnił Judenrat (Starszeństwo Żydów, niem. *Der Älteste der Juden in Litzmannstadt Getto*), z Mordechajem Chaimem Rumkowskim (1877–1944) na czele. Judenrat podlegał Departamentowi Zamkniętego Dystryktu (niem. *Gettoverwaltung*) kierowanemu przez Hansa Biebowa (1902–1947). Getto funkcjonowało właściwie jako ogromny obóz pracy, w 119 zakładach pracowało około 80% jego ludności. Podczas tzw. akcji likwidacyjnych w 1942 r. około 116 tys. osób zostało zamordowanych w ośrodku zagłady w Chełmnie nad Nerem. Od stycznia do września 1944 r. wywieziono 65 tys. do obozu zagłady Auschwitz-Birkenau i do obozów koncentracyjnych w Stutthofie i Ravensbrück. Na miejscu, w tzw. brygadzie porządkowej (niem. *Aufräumungskommando*), pozostało ok. 880 osób. 877 jej członków przetrwało w ukryciu do wyzwolenia miasta przez Armię Czerwoną 19 stycznia 1945 r.

³⁴ *Testimony of Sara (Gliksmann) Fajtlowicz...*, s. 3.

³⁵ Zob. przyp. 16. Getto miało własną, wewnętrzną walutę – marki i fenigi.



<i>Krause Jerzy</i>	
116	Pejzaż
117	Głowa
<i>Kunitzer Fryderyk</i>	
118	Kwiaty
119	Dziewczynka
120	W ogrodzie
121	Zaprząg
<i>Loria Helena</i>	
122	Pejzaż
123	Martwa natura
124	Mgła
125	Martwa natura
<i>Majerowiczówna Sara</i> <i>Gliksmanowa</i>	
126	Ulica
127	Martwa natura
128	Pejzaż łódzki
129	Martwa natura
130	Pejzaż
<i>Menkesowa Aniela</i>	
131	Kompozycja
132	Pejzaż
133	Martwa natura
134	„ „
135	„ „
<i>Poduszko Zenobjusz</i>	
136	Pejzaż
137	„
138	„
<i>Siemiński Mieczysław</i>	
139	Pejzaż
140	„
<i>Szpigiel Natan</i>	
141	Zaulek z Kazimierza
142	Żebrak
143	Domy z Kazimierza
144	Stary tragarz
145	Dachy z Kazimierza

Il. 1. Katalog XXVII Wystawy Instytutu Propagandy Sztuki, ZZPAP w Krakowie, Lwowie, Łodzi, grudzień 1934 – styczeń 1935, Miejska Galeria Sztuki w Łodzi, park Sienkiewicza.

obok której była drewniana kładka nad ul. Zgierską łącząca dwie części getta. Do jego zadań należało opracowywanie danych dotyczących m.in. struktury, demografii i migracji ludności getta. W lipcu i sierpniu powołano Biuro Graficzne (zwane kreślarnią) i Biuro Fotograficzne. Sara pracowała w kreślarni wraz z kilkunastoma artystami z Łodzi i przesiedleńcami z Niemiec, Czech, Węgier, był wśród nich nawet Amerykanin, Herbert Pick³⁶. Zespół tworzył propagandowe plansze zawierające dane statystyczne ujęte w formy graficzne ilustrowane fotografiami (reżyserowanymi na potrzeby propagandy) wykonywanymi m.in. przez fotografów: Mendla Grossmana, Henryka Rossa, Lajba Maliniaka³⁷. Sara Gliksman w swoim zeznaniu relacjonuje, że pracowała nad planszami: „Schulwesen”, ilustrowaną zdjęciem roześmianego dziecka z kromką chleba, oraz „Greisenheim”, ukazującą starców jedzących posiłek w stołówce i odpoczywających w łóżkach zasłanych czystą pościelą³⁸. Ponadto na zlecenie Rumkowskiego, członków Rady Starszych, kierowników innych resortów czy niemieckiej administracji plastycy wykonywali pamiątkowe albumy o różnej tematyce mające stanowić pozytywny „dokument” życia w dzielnicy zamkniętej³⁹. Plastycy projektowali też znaczki pocztowe dla getta⁴⁰. Realizacja

³⁶ W Dziale Graficznym pracowali m.in.: Marie Alešová, Mojżesz Gurewicz, Kovacs, Helga May, Herbert Pick, Eva Schneider, Sonnenfeld, Szymon Szerman, Arnost Vinarsky, Pinkus (Pinchas) Szwarc, Josek Mojżesz Grynwald, Luba Lurie, Nadieżda Ab, Jakub Natanson, zob. Gadowska, *Warunki...*, s. 93–94.

³⁷ Mendel Grossman (1913–1945), fotograf czynny w Łodzi przed 1939 r. W getcie, jednocześnie z realizacją oficjalnych zleceń, stworzył tajną dokumentację obejmującą 10 tys. fotografii. Ich negatywy ukrył w swoim mieszkaniu przy ul. Marynarskiej 55. W sierpniu 1944 r. został wywieziony do obozu pracy przy fabryce w Königs Wusterhausen. Negatywy zostały odnalezione i przekazane do Ghetto Fighters' Museum w Izraelu. W 2000 r. ukazał się album jego zdjęć: *My Secret Camera: Life in the Lodz Ghetto*.

Henryk Ross (1910–1991), przed 1939 r. fotograf prasowy i sportowy gazet warszawskich. Uczestnik kampanii wrześniowej. W getcie stworzył tajną dokumentację (6 tys. zdjęć), którą ukrył w pobliżu kamienicy przy ul. Jagiellońskiej 12. Po likwidacji getta ukrywał się do wyzwolenia w styczniu 1945 r. Po wojnie mieszkał w Łodzi, pracował jako fotograf. W 1956 r. emigrował do Izraela. Po jego śmierci kolekcja została przekazana do Archive of Modern Conflict w Londynie, a następnie do Art Gallery of Ontario w Toronto. Jego zdjęcia opublikowano m.in. w albumie *Lodz Ghetto Album* wydanym w 2004 r. w Londynie.

Lajb Maliniak (1908–1944?), fotograf, właściciel studia Foto-Kasprowy przy ul. Zawiszy Czarnego 22 w Łodzi.

³⁸ *Testimony of Sara (Gliksmann) Fajtlowicz...*, s. 4.

³⁹ Albumy znajdują się m.in. w Archiwum Państwowym w Łodzi oraz w kolekcji Muzeum ŻIH: *Album Resortu Dywanów z getta łódzkiego*, 1941 (sygn. MŻIH/B-166), *Album pamiątkowy Resortu Krawieckiego*, 1942 (sygn. MŻIH/A-1123). W zbiorach ŻIH znajduje się także duża liczba obiektów z getta łódzkiego: prace plastyczne autorstwa Izraela Lejzerowicza, Józefa Kownera, Henrocha Barczyńskiego, Sary Gliksman, rzeźby autorstwa Vincenta Braunera, Natana Spiegła (Szpigła), pamiątki historyczne, fotografie.

⁴⁰ *Testimony of Sara (Gliksmann) Fajtlowicz...*, s. 9.

zleceń skutkowałą pewną swobodą poruszania się, dodatkowymi racjami żywnościowymi umożliwiającymi przetrwanie głodu nękańcego getto oraz ochroną w czasie deportacji. Artystka wspomina także swój udział w przygotowywaniu w tajemnicy plasz obrazujących realia życia w getcie. Wykorzystywano w nich prawdziwe dane liczbowe i zdjęcia wykonywane z ukrycia przez wspomnianych fotografów⁴¹.

Poza pracą malarka brała udział w spotkaniach literatów i artystów w mieszkaniu znanego awangardowego malarza Izraela Lejzerowicza i jego ojca Lejba przy ul. Rybnej 14A/32⁴². Przez cały okres pobytu w getcie, pokonując lęk, starała się malować. Wykorzystywała farby olejne i gwasze używane do tworzenia plasz i albumów, czasem je zdobywała w zamian za przysługujące jej porcje jedzenia. Tworzyła na płótnie, sklejce, na odwrociu portretu Stalina, na deskach. Jak sama podaje – stworzyła 13 obrazów. Pracę rozpoczęła w jednym z gabinetów Archiwum zajmujących piętro nad jej Wydziałem. Powstał wówczas *Most w getcie łódzkim*, 1943 (obecnie w zbiorach Muzeum Sztuki w Łodzi)⁴³. Artystka wspomina też inne prace, w tym trzy zaginione: *Most nad ulicą Masarską* oraz dwa ukazujące wnętrze kościoła, w którym urządzono magazyn pościeli, a także *Domy w getcie* (1942) i *Ruiny synagogi* (1943) – dwa ostatnie są w kolekcji Yad Vashem Museum w Jerozolimie⁴⁴. Z kolei *Most nad ulicą Zgierską* znajduje się w zbiorach Muzeum ŻIH w Warszawie. Inny, zatytułowany *Fekaliści* (1944), był reprodukowany w „Opinii” w 1949 r.⁴⁵ (zob. il. 2).

⁴¹ Tamże, s. 5–6.

⁴² Izrael Lejzerowicz (1902–1944), malarz, grafik, krytyk artystyczny, poeta. Pochodził z Łodzi. Od dzieciństwa, na skutek upadku, był niepełnosprawny. Studiował w prywatnej szkole w Berlinie. Debiutował w Łodzi w 1921 r. na Wystawie Sztuki Żydowskiej. Związany z awangardą lat międzywojennych – grupą Jung Idysz, współzałożyciel i członek ugrupowania „Start”. Malował głównie portrety i symboliczne sceny figuralne inspirowane tradycją żydowską, podejmował też wątki chrystologiczne. Publikował wiersze i artykuły o malarstwie, m.in. w: „Wegn” (1923), „Najer Folksblat” (1919–1923), „Lodzher Tageblatt” (po 1925). W getcie należał do kółka literackiego Miriam Ulinower, pisał wiersze i satyry na przywódców getta, malował obrazy o tematyce apokaliptycznej (większość prac znajduje się w kolekcji ŻIH w Warszawie). Zginął w obozie zagłady w Auschwitz-Birkenau. W 1946 r. odnaleziono w Łodzi zakopaną w piwnicy paczkę z jego obrazami zawiniętymi w płótno z napisem: „Uwiecznijmy piękno umierania; niczego innego już nie posiadamy”. Więcej na ten temat zob.: Irmina Gadowska, *Interwar Works by Izrael Lejzerowicz in the Context of the “New Art” Milieu’s Accomplishments in Łódź*, „Art Inquiry” 19 (2017), s. 205–220; zob. też stronę internetową poświęconą artyście: William Gilcher, *Izrael Lejzerowicz: Visionary Artist and Poet of Łódź*, www.lejzerowicz.org [dostęp: 19 kwietnia 2021].

⁴³ *Testimony of Sara (Gliksman) Fajtlowicz...*, s. 7.

⁴⁴ Tamże, s. 8–9.

⁴⁵ Sara Gliksman, *Fekaliści (Widok z getta)*, 1944, „Opinia” (19 kwietnia 1949), nr 53–54, s. 7.



Il. 2. Sara Gliksman, *Fekaliści (Widok z getta)*, 1944, „Opinia” (1949), nr 53–54, s. 7.

Prace ukrywała „za kredensem”, czyli w szafie z podwójną tylną ścianą, w mieszkaniu pani doktor Miny Ginsbergowej, które było wyłączone z rewizji ze względu na to, że leczyła także chorych Niemców⁴⁶. Kiedy wróciła po nie po wyzwoleniu, okazało się, że zostały wyszabrowane ze

⁴⁶ Mina Rabinowicz-Ginsbergowa (1895–1945), lekarka ze specjalizacją chorób płucnych. Pracowała w szpitalu w getcie. Podczas ostatnich deportacji wywieziona, więźniarka kilku obozów koncentracyjnych. Przeżyła wojnę. Po powrocie do Łodzi, dowiedziawszy się, że jej 13-letnia córka i siostra nie żyją, popełniła samobójstwo.

skrytki. Odnalazła je w muzeum, zakupione przez funkcjonariusza łódzkiego Wojewódzkiego Komitetu Żydowskiego jako obrazy Izraela Lejzerowicza. Po długich staraniach i dzięki pomocy ZZPAP i osób prywatnych artystka zdołała odzyskać większość prac⁴⁷.

Akcję likwidacyjną getta, trwającą od 23 czerwca do 29 sierpnia 1944 r., przetrwała wraz z mężem, ukrywając się na terenie już wysiedlonej jego części (od strony Marysina) w stacji transformatorowej i w bunkrze, potem w ich mieszkaniu na ul. Zgierskiej. Tak jak inni pozostali przy życiu więźniowie dzielnicy zamkniętej została skoszarowana w halach fabrycznych przy Rembrandtstrasse 16 (św. Jakuba). Pracowała przy wywozie fekaliów, segregowaniu dobytku pozostałego po wysiedlonych, znakowaniu skrzyń, wykonywała także tablice ostrzegawcze dla Niemców, co dało jej swobodę poruszania i czas na namalowanie wzmiankowanego obrazu – *Fekaliści*. Ostatnie dni przed wyzwoleniem 19 stycznia 1945 r. przetrwała z mężem i grupą osób – kierownikiem Wydziału Elektrotechnicznego inżynierem Julianem Weinbergiem i jego rodziną oraz Henrykiem Rossem i jego żoną – w tej samej co poprzednio stacji transformatorowej.

Swoje życie krótko po wyzwoleniu artystka opisuje następująco:

Ja byłam jeszcze parę dni w obozie, bo bałam się wrócić do miasta. Ale jednak trzeba było wrócić, więc poszłam do mego mieszkania. Po drodze znalazłam psa, jedyne psa w getcie, i zabrałam go ze sobą. [...] Wróciłam więc do zniszczonego mieszkania na Kilińskiego 78. Przywitał mnie dozorca-staruszek z płaczem. Nikogo nie miałam. Matka wysiedlona, bracia jeden i drugi umarli, ojciec też⁴⁸.

Moment przybycia do domu wspomina też w wywiadzie udzielonym Pawłowi Spodenkiewiczowi: „Dozorca nakrył do stołu, dał nam jeść. Po raz pierwszy jadłam śmietaną od kilku lat. Tam mieszkałam do wyjazdu”. Tak rozpoczęło się jej powojenne życie. Straciła najbliższą rodzinę, pozostali krewni zginęli w getcie warszawskim⁴⁹. Zapewne, jak inni ocaleni, zmagala się z traumatycznymi wspomnieniami i dojmującym poczuciem samotności. Chociaż jej dom był splądrowany, okazało się, że część jej dotychczasowego dorobku ocalała. Przedwojenne obrazy wraz z dokumentacją jej kariery artystycznej przetrwały ukryte w stropie domku Gliksmanów. Można przypuszczać, że ten fakt dał jej siłę do powrotu do życia i wznowienia aktywności także w życiu artystycznym, prężnie rozwijającym się

⁴⁷ *Testimony of Sara (Gliksmann) Fajtlowicz...*, s. 22–24.

⁴⁸ Tamże, s. 18.

⁴⁹ Według relacji artystki – młodszy brat zmarł na gruźlicę w getcie w 1943 r., drugi, starszy, 23-letni, został wysiedlony razem z Żydami czeskimi i zginął w Auschwitz-Birkenau.

w powojennej Łodzi, która niejako w zastępstwie zrujnowanej stolicy stała się ówczesnym centrum sztuki⁵⁰. Piotr Odrowąż, pisząc o jednej z wystaw w 1948 r., trafnie zauważył:

Łódź czasu powojennego stała się najbardziej żywotną, jeśli idzie o ruch plastyczny, od innych miast Rzeczypospolitej, nawet i Stolicy. Należy to przypisać temu, iż duża ilość artystów-plastyków osiedliła się po odzyskaniu niepodległości w naszym robotniczym mieście. Akcja wystawowa, jaką się tutaj prowadzi, jest, naprawdę, imponująca! Miesiąc w miesiąc zmieniają się wystawy tak w Miejskiej Galerii Sztuki, jak i w salonach wystawowych Spółdzielni Plastyków” [ul. Piotrkowska 102]⁵¹.

Oddział Łódzki Związku Polskich Artystów Plastyków bardzo szybko przystąpił do wznowienia działalności. Jego pierwsze spotkanie odbyło się zimą 1945 r. w lokalu na ul. Traugutta. Sara Gliksman także wzięła w nim udział. Z ramienia Związku pracowała jako graficzka dla Ministerstwa Informacji i Propagandy, być może do czasu jego likwidacji wiosną 1947 r.⁵² Brała udział we wszystkich wystawach ZPAP od roku 1945 do 1958.

Jednak nie tylko ten obszar życia artystycznego był terenem jej aktywności. Od 1946 r. zaczęła współpracować ze środowiskiem żydowskich plastyków, stając się jedną z bardziej cenionych jego postaci zarówno ze względu na osiągnięcia zawodowe, jak i z uwagi na to, że należała do grona nielicznych ocalonych artystów przedwojennej Łodzi⁵³. Już od początków 1946 r., wraz z napływem pierwszych fal repatriantów z ZSRR, miasto stało się najważniejszym ośrodkiem kultury żydowskiej. Większość z powracających do kraju twórców wybierała Łódź jako miejsce stałego lub czasowego pobytu. Na przełomie roku 1946 i 1947 tworzyli tu sporą grupę. Byli to m.in.: rzeźbiarz Józef Fajngold, Henryk Hechtkopf (przybyli w lutym 1946), Aleksander Bogen, Adam Muszka, Dorota Szenfeld, Maurycy Bromberg, Beniamin Pacanowski⁵⁴. W lutym 1947 r. przy współpracy z Wojewódzkim

⁵⁰ Więcej na ten temat zob. przyp. 2.

⁵¹ Piotr Odrowąż, *Wystawa prac malarskich i rzeźb*, „Mosty” (19 czerwca 1948), nr 72, s. 7.

⁵² Ministerstwo Informacji i Propagandy utworzone zostało na mocy Ustawy z dnia 31 grudnia 1944 r. o powołaniu Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej, zastępując Resort Informacji i Propagandy Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego. Urząd (wraz z podległymi mu agendami terenowymi) został zlikwidowany dekretem z 11 kwietnia 1947 r.

⁵³ Poza nią przeżyli getto: Józef Kowner (1895–1967), Pinkas (Pinchas) Szwarz (1923–1996), Ewa (Chawa) Brzezińska, Hersz Szylis (1899–1987).

⁵⁴ Zob. Tarnowska, *Żydowskie środowisko artystyczne...*, s. 36, przyp. 29–31.

Dorota Szenfeld, malarka. Debiutowała przed rokiem 1939 w Warszawie. Po wojnie mieszkała w Paryżu.

Maurycy (Moshe) Bromberg (Bar-Am, 1920–1982), grafik, malarz, rzeźbiarz. Pochodził z Piotrkowa Trybunalskiego. Studiował w Monachium, Krakowie i w Instytucie Sztuk Pięk-

Komisarzem ds. Produktywizacji Ludności Żydowskiej założyli Spółdzielnię Artystyczno-Malarską „Sztuka”, zajmującą trzy sale w lokalu przy ul. Piotrkowskiej 42⁵⁵. W jej skład weszło kilkanaście osób, m.in.: profesor Perec Willenberg (przewodniczący) oraz – poza wymienionymi powyżej – Tomasz Gleb, Sara Gorszajn, Sara Gliksman, Jecheskiel Mucznik, Karol Piasecki, Izaak Rajzman⁵⁶. Organizowali też liczne wystawy nie tylko

nych (ISP) we Lwowie. W czasie okupacji do czerwca 1941 r. przebywał we Lwowie, potem w Samarkandzie, gdzie uczył się w tamtejszym ISP. W latach 1945–1950 mieszkał w Łodzi. Emigrował do Izraela. Od 1979 r. mieszkał wraz z rodziną w Toronto w Kanadzie, gdzie też zmarł. Zob. *Moshe Bromberg (Bar Am) – Brief Biography*, <https://moshebromberg.com/> [dostęp: 28 września 2021].

Beniamin Pacanowski (1901–1977), metaloplastyk, grafik, rzeźbiarz. Po wojnie mieszkał w Łodzi. Współpracował z wydawnictwem „Idysz Buch”, projektował scenografie dla Państwowego Teatru Żydowskiego im. Ester Rachel Kamińskiej. W 1970 r. wraz z rodziną zamieszkał w USA.

Adam (Aron) Muszka (1914–2005), malarz, rzeźbiarz. Uczył się w Miejskiej Szkole Sztuk Zdobniczych w Warszawie. II wojnę światową spędził w ZSRR, w Uzbekistanie. Po wojnie mieszkał w Łodzi. W 1967 r. emigrował do Paryża.

Aleksander (Alexander) Bogen (Katzenbogen, 1916–2010), malarz, rzeźbiarz, pedagog. Mieszkał w Wilnie. Do czerwca 1941 r. studiował na tamtejszym Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego. Po wkroczeniu Niemców znalazł się w getcie w Świecianach. Po ucieczce walczył w białoruskiej partyzantce, dowodził plutonem żydowskich bojowców Nekama (hebr. ‘zemsta’). Brał udział w przetrzuceniu z getta wileńskiego do partyzantki 150 członków konspiracji. Stworzył rysunkową dokumentację życia partyzantów i losów więźniów getta. Po wojnie ukończył studia w Wilnie w 1947 r. i przeniósł się do Łodzi, gdzie uczył w SSP i stał się znanym artystą, scenografem i ilustratorem książek. W 1951 r. wyemigrował do Izraela i zamieszkał w Tel Awiwie. Więcej zob. m.in.: Magdalena Tarnowska, *Aleksander Bogen (1916–2010). Przemiany postawy w świetle twórczości i krytyki artystycznej z lat 1945–1951*, [w:] *Oblicza utopii, obudy i zakłamania*, red. Wojciech Łysiak, Poznań 2014, s. 107–118; ead., *Holokaust i odrodzenie. Metamorfozy koloru w malarstwie artysty żydowskiego – Ocalonego Aleksandra Bogena (1916–2010). Wybrane przykłady*, „Saeculum Christianum” 28 (2021), s. 158–175.

⁵⁵ Spółdzielnia powstała zapewne zamiast planowanego Związku Żydowskich Artystów Plastyków opisanego w pracy Ewy Wiatr, zob.: Wiatr, *Życie kulturalne Żydów w Łodzi w latach 1945–1950*, [w:] *Nowe życie?...*, s. 38–39. Taki Związek nie prowadził działalności w powojennej Polsce. Nazwa pojawiła się tylko raz w notatce: (SP), *Związek żydowskich artystów-plastyków z centralą w Łodzi*, „Opinia” (1946), nr 2, s. 10.

⁵⁶ Perec Willenberg (1874–1947), malarz, rysownik, pedagog. Do 1939 r. mieszkał w Częstochowie. Znany głównie z polichromii synagogałnych (Opatów, Częstochowa). W czasie II wojny światowej ukrywał się pod nazwiskiem Karol Baltazar Pękosławski w Warszawie. Po wojnie zamieszkał w Łodzi.

Tomasz Gleb (Thomas, Yehuda Chaim Kalman, 1912–1991), malarz. Urodził się w Żelowie. Od 1927 r. mieszkał w Łodzi. Członek grupy „Start”. Od 1932 r. przebywał we Francji, gdzie wystawiał i tworzył kostiumy teatralne. Jego prace i pracownia zostały zniszczone przez Niemców w czasie II wojny światowej. Członek żydowskiej grupy oporu „Solidarité” pod pseudonimem Raymond Thomas. W roku 1947 i latach 1950–1957 przebywał w Polsce. Od ok. 1959 r. zajmował się tkaniną artystyczną. Zmarł w Los Angeles, USA.

o znaczeniu lokalnym, lecz także krajowym⁵⁷. Ponadto artyści żydowscy uczestniczyli w życiu Związku Polskich Artystów Plastyków.

Postawa wobec doświadczeń Holokaustu

Sara Gliksman rozpoczęła swoją powojenną drogę twórczą w 1945 r. od udziału w I Wystawie Związku Zawodowego Polskich Artystów Plastyków. Wystawiła dwa obrazy: *Most w Getcie* i *Motyw z Getta*, trzecią pracą był *Pejzaż wiosenny*⁵⁸. Dobór tematów odpowiada jej ówczesnej postawie życiowej i artystycznej, którą określiła w cytowanej już relacji: „On [dziennikarz z USA] odwiedził mnie w domu i widział obrazy i przedwojenne, i nowe, które zaczęłam malować po wojnie. Nie wróciłam już do tematów gettowych i malowałam pejzaże wiosenne, pełne radości”⁵⁹.

Obecny stan wiedzy pozwala stwierdzić, że nie podejmowała już nigdy tematów związanych z Zagładą. Prace z getta – *Most*, *Podwórko*, *Fekaliści*, *Ruiny synagogi* – prezentowała dwukrotnie na wystawach artystów żydowskich w roku 1948 i 1949. W latach pięćdziesiątych nie pojawiały się już w katalogach salonów i wystaw okolicznościowych ZPAP⁶⁰. Jak wskazują zachowane materiały (katalogi i artykuły krytyczne w prasie), zajmowała się głównie malarstwem olejnym, niekiedy akwarelą. W kręgu jej zainteresowań były przede wszystkim przyroda i malownicze zakątki miast.

Jecheskiel (Jezechiel) Mucznik (?-?), malarz, rysownik. W 1947 r. brał udział w konkursie ŻTKSP na plakat z okazji czwartej rocznicy powstania w getcie warszawskim, otrzymał II nagrodę.

Sara Gorszajn (Gorszein), rzeźbiarka. Debiutowała na wystawach żydowskich artystów przed rokiem 1939. Po wojnie mieszkała w Łodzi, wystawiała w ZPAP i ŻTKSP. Specjalizowała się w rzeźbie portretowej.

Karol Piasecki (1907–1963), malarz. Mieszkał w Łodzi. II wojnę światową spędził w ZSRR. Po jej zakończeniu wrócił do Łodzi, członek ZPAP. Miał w Łodzi wystawy indywidualnie (1956, 1959, 1963).

Izaak Rajzman, grafik. Po II wojnie światowej mieszkał w Łodzi. Tworzył okładki i ilustracje do książek publikowanych w wydawnictwie „Idysz Buch”. Współpracował z Teatrem Żydowskim im. Ester Rachel Kamińskiej. Brał udział w wystawach ZPAP. Emigrował w 1957 r. Zmarł po 1963 r.

⁵⁷ Pierwszą wystawę malarstwa i grafiki artysty żydowskiego Rafała Mendelzweiga *Martyrologia ludzka 1939–1945* otworzono 7 sierpnia 1946 r. we Wrocławiu. Pokazano ją we wrześniu w Łodzi w lokalu Szkoły Żydowskiej. Zob.: Plakat wystawy trwającej od 20 do 29 września 1946, Archiwum ŻIH, nr PP 297. Najwięcej pokazów sztuki odbyło się w roku 1948 – w piątą rocznicę powstania w getcie warszawskim.

⁵⁸ *I Wystawa Związku Zawodowego Polskich Artystów Plastyków*, sierpień–wrzesień 1945, katalog, Łódź 1945, s. 3, poz. kat. 23–25.

⁵⁹ *Testimony of Sara (Gliksmann) Fajtlowicz...*, s. 21.

⁶⁰ Spis wystaw, w których artystka brała udział, znajduje się na końcu tekstu.

Wystawiała głównie pejzaże malowane podczas wyjazdów plenerowych i wakacyjnych do Kazimierza Dolnego nad Wisłą, Sieradza, Ustki, Zakopanego, na Dolny Śląsk. Ponadto tworzyła martwe natury, nieliczne sceny figuralne ukazujące głównie robotników przy pracy. W roku 1946 wystawiła *Pejzaż letni* oraz *Podwórko*; w 1947 – *Martwą naturę*, *Staw*, *Zaułek w Nowej Rudzie*; w roku 1948 podczas IV dorocznej wystawy Związku w Miejskiej Galerii Sztuk Pięknych w parku im. Henryka Sienkiewicza – *Pejzaż z Bolkowa*, *Przystań rybacką w Ustce* i *Port węglowy w Ustce* (zakupiony przez Ministerstwo Kultury i Sztuki), zob. il. 3; w roku 1949 – *Motyw z łódzkiej gazowni* (prawdopodobnie obraz przedwojenny) oraz *Przy węglu*⁶¹.

Od 1950 r. w katalogach pojawia się więcej prac stanowiących odpowiedź na wymogi nowej socjalistycznej rzeczywistości. Na VI dorocznej wystawie ZPAP pokazała: *Przy pracy w obozie junaków* oraz *Pracę przy odbudowie Baut* [Bałut]⁶². Warto jednak zaznaczyć, że nie do końca poddała się presji „sorealizmu”, o czym świadczą jej dwa wystąpienia w 1952 r. Podczas wystawy zorganizowanej z okazji 1 Maja w 1952 r. w lokalu Spółdzielni Pracy ZPAP przy ul. Piotrkowskiej 102 zaprezentowała pejzaż zatytułowany *Stara uliczka w Bolkowie*, a jesienią na ekspozycji z okazji 35. rocznicy Wielkiej Rewolucji Październikowej – *Słoneczniki*⁶³. W kolejnych latach nadal malowała pejzaże, plenery łódzkie, jak: *Park Sienkiewicza jesienią*, *Wiosna na przedmieściach Łodzi* czy *Bocznicą kolejową na Dworcu Fabrycznym*⁶⁴. Chociaż Sara Gliksman wyjechała z Polski w 1957 r., jej praca

⁶¹ *Doroczny Salon ZPPAP w Łodzi*, listopad–grudzień 1946, katalog, Łódź 1946, s. 7, poz. kat. 14–15; *Doroczny Salon Związku Zawodowego Polskich Artystów Plastyków w Łodzi*, 7 grudnia 1947, katalog, Łódź 1947, s. 4, poz. kat. 20–22; *IV Doroczna wystawa prac członków ZPPAP w Łodzi*, 1948, katalog, Łódź 1948, s. 13, poz. kat. 25–27; *V Doroczna wystawa prac członków ZPPAP w Łodzi*, 1949, katalog, Łódź 1949, poz. kat. 25–26.

⁶² *VI Doroczna wystawa prac członków ZPPAP w Łodzi*, 1950, katalog, Łódź 1950, poz. kat. 13–14.

⁶³ *Katalog wystawy prac członków ZPAP zorganizowanej dla uczczenia święta 1 Maja*, maj 1952, Łódź 1952, poz. kat. 6; *Wystawa okolicznościowa zorganizowana dla uczczenia XXXV rocznicy Wielkiej Rewolucji Październikowej*, CBWA i ZPPAP w Łodzi, listopad 1952, katalog, Łódź 1952, poz. kat. 5, Spółdzielnia Pracy ZPAP, ul. Piotrkowska 102.

⁶⁴ *VII Doroczna wystawa prac członków ZPPAP w Łodzi*, marzec 1952, katalog, Łódź 1952, poz. kat. 13–14; *Martwa natura*, *Ulica nadrzeczna w Kazimierzu*; *Wystawa prac plenerowych członków ZPAP Okręgu łódzkiego*, grudzień 1953, katalog, Łódź 1953, poz. kat. 14; *Park Sienkiewicza jesienią*, CBWA, ul. Piotrkowska 102; *VIII Doroczna wystawa prac członków ZPAP w Łodzi*, maj–czerwiec 1953, katalog, Łódź 1953, s. 6, poz. kat. 22–23; *Wiosna na przedmieściach Łodzi*, *Szczupaki*; *Wystawa prac członków ZPAP w Łodzi dla uczczenia II Zjazdu PZPR*, marzec 1954, katalog, Łódź 1954, s. 6, poz. kat. 12; *Bocznicą kolejową na Dworcu Fabrycznym*; *IX Doroczna wystawa prac członków ZPAP w Łodzi*, październik–listopad 1954, katalog, Łódź 1954, s. 8, poz. kat. 22–24; *Czerwone maki*, *Stary kościółek w Zakopanem*, *Pejzaż z Bukowiny Tatrzańskiej*; *X Doroczna wystawa prac członków ZPAP w Ło-*



Il. 3. Sara Gliksmanowa, *Port węglowy w Ustce*, „Opinia” (1949), nr 49, s. 9.

zatytułowana *Domy w Sieradzu* widnieje w *Katalogu wystawy malarstwa członków ZPAP w Łodzi* zorganizowanej w lipcu 1958 r. w Słupsku w Sali Klubowej Domu Kultury⁶⁵.

Udział w przeglądach prac członków Związku pozwalał jej, tak jak innym zrzeszonym, na eksponowanie tylko dwóch lub trzech obrazów. Z tego też względu jej twórczość nie przyciągała zbyt wielkiej uwagi krytyków polskiej prasy. Swoją bogaty dorobek tworzony od czasu debiutu w latach trzydziestych XX w. mogła przedstawić publiczności podczas dużych wystaw sztuki żydowskiej – dwóch zorganizowanych w 1948 r. w Łodzi i jednej w 1949 r. we Wrocławiu. Obszerne omówienia tych przedsięwzięć w prasie, m.in. w „Opinii”, „Mostach” czy „Naszym Słowie”, pozwalają na dokonanie próby określenia zagadnień będących przedmiotem niniejszego artykułu – jej postawy wobec traumy Holokaustu,

dzi, październik–listopad 1955, katalog, Łódź 1955, s. 8, poz. kat. 26–27: *Sieradz*; *Wystawa zbiorowa prac członków ZPAP w Łodzi*, 7–30 października 1956, katalog, Łódź 1956, poz. kat. 12–13: *Martwa natura*, *Podwórko na przedmieściu*; *XI Doroczna wystawa prac członków ZPAP w Łodzi*, listopad 1956, katalog, Łódź 1956, s. 4, poz. kat. 25–26: *Ulica Sukiennicza w Sieradzu*, *Karpie*.

⁶⁵ *Wystawa malarstwa członków ZPAP w Łodzi*, lipiec 1958, Słupsk, Sala Klubowa Domu Kultury, katalog, 1958, s. 6, poz. kat. 3.

predylekcji stylistycznych, a także roli w środowisku artystycznym polskim i żydowskim w pierwszych latach powojennych.

Pierwszą z ekspozycji, zatytułowaną *Wystawa żydowskich artystów plastyków*, otwarto 11 stycznia 1948 r. w Miejskiej Galerii Sztuki (MGS). Wzięło w niej udział 23 twórców, wystawiono 157 prac malarskich, rzeźb i rysunków⁶⁶. Zorganizowana w ramach Miesiąca Kultury Żydowskiej, była także jedną z imprez podczas obchodów piątej rocznicy powstania w getcie warszawskim. Ceremonię otwarcia uświetniły przemówienia prezydenta miasta Eugeniusza Stawińskiego (1905–1989), przedstawicieli CKŻP, Żydowskiego Towarzystwa Kultury, ŻTKSP, w imieniu artystów przemawiał Henryk Hechtkopf⁶⁷. Będąc pierwszym po wojnie pokazem dokonań tego środowiska, wystawa doczekała się wielu recenzji i wzmianek zamieszczanych głównie w prasie żydowskiej. Sara Gliksman wystawiła m.in.: *Pejzaż wiosenny, Podwórko w getcie, Ruiny synagogi w getcie*⁶⁸.

Większym wystąpieniem artystki był jej współudział w wystawie zbiorowej czworga malarzy żydowskich, członków łódzkiego ZPAP – Sary Gliksman, Maurycego Bromberga, Sary Gorszajn i Doroty Szenfeld – odbywającej się w czerwcu 1948 r. także w MGS. Zaprezentowała wówczas 38 prac powstałych w różnych okresach swego życia. Dzięki recenzji Piotra Odrowąża zamieszczonej w „Mostach” wiadomo nieco więcej o charakterze jej twórczości. W większości były to:

obrazy olejne i w tych to właśnie pracach artystka lśni swoim niezwykłym talentem. Niezwykłym choćby dlatego, że Gliksmanowa nie studiowała w Paryżu i nigdy tam nie była, a wszystkie jej dzieła noszą wybitne piętno szkoły francuskiej i to w sensie bardzo dodatnim. Z rozwagą i spokojem, z głębokim przetrawieniem koncepcji malarskich, autorka zakomponowuje bardzo trafnie płaszczyznę obrazu i wiąże, z rutyną doświadczonego malarza, w przyjemną, aczkolwiek nieoryginalną har-

⁶⁶ „Udział w wystawie wzięli: A. Bogen, S. Gliksman, H. Hechtkopf, Z. Walkman (z Palestyny), D. Szenfeld, M. Bromberg, Olszewska, J. Sobel, R. Gryner (z Brazylii), E. Kaganowski, K. Piasecki, A. Muszka, T. Estelle, J. Fajngold, Sz. Fogelman, S. Gorszeni, B. Pacanowski, I. Rajzman, B. Ołomucki, J. Mucznik, M. Lubliński, N. Gutman, M. Bekerman”, zob.: *Otwarcie I-szej Wystawy żydowskich artystów plastyków w Łodzi*, „Opinia” (25 stycznia 1948), nr 28, s. 9.

⁶⁷ Tamże. Henryk Hechtkopf (1910–2004), rysownik, grafik, malarz. Mieszkał w Warszawie. Uczeń Henryka Berlewiego i Władysława Weintrauba. W latach 1932–1936 brał udział w wystawach ŻTKSP. II wojnę światową spędził w ZSRR. Od lutego 1946 do 1957 r. mieszkał w Łodzi. Działal w ŻTKSP, wystawiał też w ZZPAP, pracował w Łódzkiej Szkole Filmowej. Autor cyklu rysunków ukazujących ruiny getta warszawskiego. Od 1957 r. w Izraelu. Był znanym ilustratorem książek, pejzażystą, twórcą kompozycji symbolicznych na temat diaspory.

⁶⁸ Efraim Kaganowski, *Impresje z Wystawy Żydowskich Artystów Plastyków*, „Opinia” (1948), nr 30, s. 9.

monię kolorystyczną. Z najlepszych jej prac są: *Martwa natura z owocami*, *Pejzaż wiosenny*, *Martwa natura z jabłkami* i *Wnętrze*. Akwarele służące artystce jako notatki do prac olejnych noszą charakter szkiców i nie roszczą sobie pretensji do skończonych dzieł⁶⁹.

Jesienią 1949 r. – w ramach Krajowego Zjazdu Żydowskiego Towarzystwa Kultury – we wrocławskim Ratuszu odbył się trzeci przegląd twórczości środowiska. Jak podkreślał Stefan Gelbart w tekście zamieszczonym w „Mostach”:

przedsięwzięcie ułatwia nam resumowanie dotychczasowych osiągnięć oraz ocenę możliwości na tym odcinku kultury żydowskiej. Na wystawie tej, mieszczącej się w starym, gotyckim ratuszu wrocławskim, daje się przede wszystkim zauważyć wielką rozpiętość tematyki, jako też poziomu artystycznego eksponentów [...] Sara Gliksman występuje z pokaźną ilością prac, przeważnie pejzaży⁷⁰.

Cytowane powyżej recenzje potwierdzają pragnienie malarki uwolnienia się od przeżyć związanych z Zagładą odzwierciedlające się w wyborze tematów prac olejnych i akwarel. Nie podejmowała więcej tej tematyki, ograniczała się jedynie do prezentowania publiczności swoich obrazów malowanych w getcie. Choć w początkowym okresie po wyzwoleniu była jedną z kilkorga artystów ocalałych z getta, fakt ten zdawał się nie odgrywać szczególnej roli ani w jej twórczości, ani w jej funkcjonowaniu w środowisku. Nie chciała nawet powracać do swojego udziału w konspiracyjnej pracy nad tworzeniem prawdziwej dokumentacji życia w getcie, co dla innych osób mogło być powodem do dumy i zaszczytów. W swojej relacji w żaden sposób tego nie podkreślała, a wręcz twierdziła, że niewiele wie o działalności podziemnej.

Dystans do doświadczeń wojennych był typowy dla pewnej liczby artystów – bezpośrednich świadków Zagłady. Inni wracali do traumatycznych przeżyć. Do tej grupy należeli m.in.: Jonasz Stern – ocalony z lwowskiego getta, Izaak Celnikier – ocalony z getta białostockiego, czy Halina Ołomucka – ocalona z warszawskiego getta, która przez całe życie malowała twarze towarzyszy niedoli⁷¹. Aleksander Bogen, mimo iż poświęcił się afir-

⁶⁹ Odrowąż, *Wystawa prac malarskich...*, s. 7.

⁷⁰ Stefan Gelbart, *Zbiorowa wystawa plastyków żydowskich*, „Mosty” (22 października 1949), nr 41, s. 7.

⁷¹ Jonasz Stern (1904–1988), malarz związany z awangardą. Studiował w Krakowie. Współzałożyciel i członek I i II Grupy Krakowskiej. Podczas II wojny światowej przebywał we Lwowie, po 1941 r. w tamtejszym getcie. Ocalony podczas rozstrzelania, uciekł na Węgry, gdzie doczekał końca wojny. Po powrocie do Krakowa związał się z Grupą Młodych Plastyków skupionych wokół Tadeusza Kantora. W latach 1954–1974 był pedagogiem kra-

macji życia i urody natury, wracał do kilku motywów – symboli związanych z tragedią getta wileńskiego. Temat Holokaustu pojawiał się także dość często w pracach plastyków, którzy przetrwali wojnę w ZSRR i zetknęli się z jej skutkami po powrocie do Polski. Byli to m.in. Maurycy Bromberg czy Rafał Mandelzweig, którego cykl rysunków i grafik zatytułowany *Martyrologia ludzka 1939–1945* prezentowany był we Wrocławiu i w Warszawie jesienią 1946 r.⁷²

O losach i twórczości Sary Gliksman w getcie łódzkim wspominają za to recenzenci wystaw. W informacji z 1946 r. o zawiązaniu się Związku Żydowskich Artystów Plastyków z centralą w Łodzi pojawia się wzmianka na jej temat w kontekście Zagłady:

Tylko cudem ocalały jednostki, nikła bardzo nikła garstka świadków tej niebywalej gehenny. Mając śmierć przed oczyma tworzyli nawet w Ghetcie (jak np. artystka malarka Glüksmanowa), uwieczniając z autopsji niejako szkarłatem krwi własnej, tematykę dotychczas sztuce nieznaną. Rozumie się, że tego rodzaju utwory artystyczne powstałe i przechowywane z narażeniem życia przedstawiają już dziś wartość muzealną⁷³.

kowskiej ASP. Tworzył cykle kolaży i grafik poświęconych tragedii Holokaustu, reliefowe abstrakcyjne kompozycje z użyciem elementów biologicznych.

Izaak Celnikier (1923–2011), malarz, grafik. Pochodził z Warszawy. W czasie II wojny światowej wraz z rodziną znalazł się w Białymstoku, po 1941 r. w tamtejszym getcie. Pracował w atelier kopistów niemieckiego przemysłowca Oscara Steffena. Po likwidacji getta – więzień obozów koncentracyjnych: Stutthof, Auschwitz-Birkenau, Mauthausen, Sachsenhausen, Flossenbürg. Ranny podczas transportu Flossenbürg–Dachau został uratowany przez żołnierzy amerykańskich. W 1945 r. pracował przy wznoszeniu grobów na terenie byłego getta. W latach 1946–1951 studiował w Wyższej Szkole Sztuk Stosowanych w Pradze. W latach 1952–1957 mieszkał w Warszawie. W 1955 r. na Ogólnopolskiej Wystawie Młodej Plastyki zorganizowanej w Arsenale w Warszawie otrzymał nagrodę za obraz *Getto*. Od 1957 r. mieszkał w Paryżu. Jego twórczość, szczególnie cykle grafik, jest poświęcona głównie tematowi Holokaustu. Malował również portrety kobiet, pejzaże i martwe natury.

Halina Ołomucka (Ołomucka z d. Olszewska, 1921–2007), malarka. Pochodziła z Warszawy. Podczas II wojny światowej w getcie warszawskim. Więźniarka obozów koncentracyjnych: w Majdanku, Auschwitz-Birkenau, Ravensbrück, Neustadt-Glewe. Wyzwolona 2 maja 1945 r., wróciła do Polski. Zamieszkała w Łodzi, gdzie w latach 1945–1950 studiowała malarstwo w WSSP. W 1957 r. wyjechała wraz z rodziną do Paryża. W 1972 r. osiedliła się w Aszkelonie w Izraelu.

⁷² *Otwarcie wystawy Mandelzweiga*, „Opinia” (1946), nr 5, s. 10. Rafał Mandelzweig (Mendelzwaig, 1908–1956), malarz, grafik. Pochodził z Warszawy. Studiował w Brukseli i Paryżu. Od 1932 r. wystawiał w ŻTKSP, IPS, w Łodzi. W 1939 r. miał wystawę indywidualną w Radomiu. II wojnę światową spędził w Samarkandzie, gdzie tworzył i wystawiał. Repatriowany w 1946 r., w roku 1947 mieszkał we Wrocławiu. Działał w ŻTKSP. W 1947 r. wyjechał do USA, stamtąd do Argentyny. Zmarł w Montevideo.

⁷³ Na temat Związku zob. przyp. 55.

Wojenna przeszłość artystki pojawiła się jeszcze w recenzjach ze wspomnianej powyżej wystawy plastyków żydowskich w łódzkiej MGS otwartej w styczniu 1948 r. Tadeusz Grygiel, przewodniczący ZPAP, z całą mocą podkreślił odwagę twórców w dobie Zagłady:

Kto wtedy myślał czy interesował się sztuką, gdy każdy dzień, każda noc niosła straszliwe niebezpieczeństwo. W tych okropnych czasach byli jednak tacy, co nie tylko myśleli, ale nawet tworzyli czy to w obrębie getta, jak Sara Gliksman, czy w walce zbrojnej w partyzantce, jak Aleksander Bogen. Część prac z tego okresu ocalała i są one umieszczone na wystawie będąc dziś dokumentem martyrologii żydowskiej i klasycznym dowodem, że prawdziwy artysta bez względu na czas i miejsce, i okoliczności tworzy dzieło, idąc za przemożnym impulsem swej natury⁷⁴.

Należy podkreślić, że autor wymienił ją obok Bogena, który po przyjeździe do Łodzi w 1947 r. dla mediów i propagandy stał się swego rodzaju „ikoną walczącego Żyda-artysty”. Jednak sama artystka nie pełniła i nie chciała pełnić takiej funkcji w ówczesnym życiu polityczno-społecznym.

Sara Gliksman – malarka w krytyce artystycznej

Poszukiwania formalne i stylistyczne Sary Gliksman przez całą jej karierę oscylowały wokół zagadnień barwnych. Zawołana kolorystka, tworzyła przede wszystkim w technice olejnej, używała też akwareli i gwaszu. Jej ulubione tematy to pejzaż i martwa natura. Do rzadkości należą przedstawienia figuralne. Krytycy od początku podkreślali jej niewątpliwy talent w kształtowaniu barwnych kompozycji. W listopadzie 1934 r., jeszcze jako Sara Majerowiczówna, na zorganizowanym we Lwowie pokazie prac łódzkiego oddziału ZPPAP wystawiła pejzaże z popularnego w międzywojniu kurortu Jaremca na Huculszczyźnie (obecnie Jaremce, Ukraina), położonego malowniczo nad rzeką Prut. Uzyskały one pochlebnią opinię Artura Lauterbacha: „Na szczególne wyróżnienie zasługują krajobrazy jaremcańskie Sary Majerowicz. Prace te pełne powietrza i ożywionej przestrzeni wibrują żywą i świetlistą barwą i zawierają w odważnej i oryginalnej kompozycji efektowną całość”⁷⁵. Jeden z nich to prawdopodobnie *Pejzaż górski* (zob. il. 4), reprodukowany w czasopiśmie ZPPAP „Forma”

⁷⁴ Tadeusz Grygiel, *Wystawa zbiorowa grupy artystów żydów w Łodzi*, „Nasze Słowo” (1948), nr 2, s. 6.

⁷⁵ Artur Lauterbach, *Łódzcy malarze we Lwowie*, „Chwila” (1934), nr 5629, s. 7.



Il. 4. Sara Glikzman, *Pejzaż górski*, „Opinia” (1948), nr 38, s. 6.

w 1935 r.⁷⁶ Cechy wczesnych obrazów to nasycone gamy barwne, malarskie budowanie formy oraz wyrazisty dukt pędzla typowe dla sztuki nauczycieli artystki – Konstantego Mackiewicza i Adama Rychtarskiego. Ich wpływ szczególnie widoczny jest w jej ówczesnych „cézanne’owskich” martwych

⁷⁶ Sara Majerowiczówna, „Forma”, Łódź (1935), nr 3, s. 15. Artystka wystawiła ten obraz także w 1949 r., zob. *IV Doroczna wystawa prac członków ZZPAP w Łodzi, 1948*, katalog...

naturach malowanych ciepłymi, wysmakowanymi zestawieniami kolorystycznymi. W pejzażu *Motyw z łódzkiej gazowni* z 1936 r. dominuje natomiast chłodna, świetlista kolorystyka. Zagadnienie barwy jest dominujące, struktura przedmiotów, przestrzeni i kompozycja pozostają tu drugoplanowe. Nawet elementy transformatorów są opracowane malarsko. W tym obrazie uwidaczniają się również inne cechy twórczości Sary Gliksman – pewien natłok elementów w płytkiej przestrzeni.

Swojemu stylowi pozostała wierna nawet w skrajnych warunkach życia w getcie. Co zauważył Tadeusz Grygiel w recenzji z *Wystawy żydowskich artystów plastyków* otwartej w styczniu 1948 r. w MGS w Łodzi:

Sara Gliksman prezentuje nam osiem płócien, z których cztery ilustrują sceny z getta [...] dominująca jest kolorystyka, temat jest rzeczą raczej drugoplanową, mimo doskonałego wczucia się w treść. I tak np. *Most w getcie łódzkim czy Przesiedlenie do getta*, a zwłaszcza *Ruiny synagogi*, mimo wyraźnych estetyzowań kolorystycznych sprawiają duże wrażenie. W tym ostatnim obrazie zwłaszcza przebija jaskrawo pierwiastek emocjonalny i stosunek artystki do tematu⁷⁷.

Omawiając tę samą ekspozycję, znany pisarz Efraim Kaganowski określił Gliksman jako:

malarzkę pełnokrwistą o poważnej rutynie i skończonej technice [...]. Jej dobytkiem artystycznym jest koloryt oczyszczony z wszystkich przypadkowości, a to dlatego, że koloryt ten z powodu dominującego w nim jakby oksydowanego tonu jest nieco stylizowany. Ież prawdziwej muzyki i harmonii bije z jej gamy kolorystycznej. Do najlepszych jej prac na wystawie należy *Pejzaż wiosenny*, *Podwórko w ghetcie* i *Ruiny synagogi w ghetcie*⁷⁸.

Aleksander Bogen – sam świetny malarz kolorysta – pisząc w 1948 r. o czerwcowej wystawie zbiorowej Sary Gliksman, Maurycego Bromberga, Sary Gorszajn i Doroty Szenfeld – dał najbardziej kompetentny opis jej twórczości:

Najpoważniejszą pozycją malarską na tej wystawie są bez wątpienia prace Sary Gliksman. Płótna jej są dokumentem jej drogi rozwojowej i osiągnięć. W zestawieniu starych prac, o dość ciężkiej jeszcze stosunkowo gamie kolorystycznej, z późniejszymi – o jasnej i lekkiej paletce – widzimy wyraźny postęp artystki. Twórczości SG nie można określić terminem „impresjonizm”. Raczej smakuje w charakterze materii, lubując się w fakturze powierzchni, którą traktuje bardzo różnorodnie i z wielkim wyczuciem. [...] Takie płótna jak *Martwa natura z owocami*, a szczególnie *Złote kwiaty*, są śmiałe, świetne w kolorze, wykonane z prawdziwą wirtuozyją

⁷⁷ Grygiel, *Wystawa zbiorowa...*

⁷⁸ Kaganowski, *Impresje...*

malarską. Pełne swoistego uroku są pejzaże, które zdradzają dbałość o kompozycję i fakturę. Przejawia się w nich intymnie emocjonalny stosunek artystki do przyrody. Takimi są *Łódki*, *Kwitnąca jabłoń*, *Pejzaż wiosenny*, *Pejzaż z Kudowy* itd. Chciałoby się, aby artystka poświęcała więcej uwagi perspektywie powietrznej i lekkości dalszych planów. Osobny cykl to prace o tematyce gettowej, w którym artystka daje obraz pełny cichej tragedii i nastrojów getta. Sara Gliksman to artystka, która nie poszła po łatwej drodze formułek czy koncepcji indywidualnych. Jej dorobek artystyczny to produkt długiej i uciążliwej pracy nad sobą i dlatego płótna jej tchną szczerością i przekonywają widza. Okres okupacji odebrał artystce możliwość w rozbudowaniu swoich koncepcji artystycznych. Mamy nadzieję, że jej przyszłe wysiłki pójdą w kierunku poszukiwań syntetycznych tak w formie, jak i w głębi wyrazu⁷⁹.

Jej kunszt malarski podkreślali niemal wszyscy recenzenci piszący o sztuce żydowskiej w latach 1948–1949. Wraz ze zmianą sytuacji politycznej niektórzy jednak wskazywali na przesadny estetyzm, małe zróżnicowanie zależności tematu i barwy, zbytnią wierność przebrzmiałemu już nurtowi postimpresjonistycznego koloryzmu lub niedostateczne zaangażowanie artystki w problemy życia współczesnego.

Józef Sandel, prezes ŻTKSP, odnosząc się do tej samej ekspozycji poddał krytyce tematykę i styl jej malarstwa⁸⁰:

Nasi młodzi [...] wypowiadają się artystycznie, jednak za mało jest tu „tragedii narodu” jak i mało gehenny ich własnych przeżyć. Można tak namalować martwą naturę, by przebijała przez nią tragedia osobista i bliskich. [...] Sara Gliksman umie i maluje. Maluje z siłą i soczystością. Umie uzasadnić swe liczne obrazy w sposób artystyczno-zmysłowy. Oczekujemy od niej obrazów ze społeczno-narodowym uzasadnieniem. Twórcze siły umieć winny wydobyć z każdego żywego zdarzenia najistotniejszą i najgłębszą jego treść⁸¹.

⁷⁹ Aleksander Bogen, *Wystawa plastyków żydowskich w łódzkiej Galerii Sztuki*, „Nasze Słowo” (1948), nr 9, s. 10.

⁸⁰ Józef Sandel (1894–1962), historyk sztuki. Od 1920 r. marszałek w środowisku drezdeńskiej awangardy, wydawca lewicowego pisma „Der Mob”, prowadził salon „Galerie Junge Kunst Joseph Sandel”. Od 1936 r. mieszkał w Warszawie, zajmował się organizacją wystaw artystów żydowskich, m.in. w Kazimierzu Dolnym nad Wisłą. Był honorowym członkiem Stowarzyszenia Żydowskich Artystów Plastyków w Polsce. II wojnę światową przeżył w ZSRR, m.in. w Samarkandzie. Po wojnie kierownik Wydziału Sztuki przy CKŻP. Prezes ŻTKSP, po jego likwidacji w 1949 r. przeszedł wraz z Galerią Sztuki Żydowskiej do ŻIH, gdzie pracował do 1953 r. Publikował m.in. w: „Literarische Bleter”, „Hajnt”, „Naszym Słowie”, w *Słowniku Artystów Polskich*.

⁸¹ Józef Sandel, *Z wystawy żydowskich art. plastyków w Łodzi*, „Opinia” (1948), nr 39, s. 6.

W 1949 r. Stefan Gelbart docenił i zganiał ją jednocześnie:

Ta wielce uzdolniona i na wskroś dojrzała artystka uderza nas w pierwszym rzędzie doskonałą techniką, Zdobyty arsenał środków pejzażowych stosuje ona również do malarstwa tematycznego. A przecież każde zagadnienie malarskie wymaga innego podejścia i innych środków. Uwagi te odnoszą się w głównej mierze do jej prac *Szlifierz* i *Olejarnia*, w których człowiek potraktowany jest na równi ze swoim tłem⁸².

Kajetan Sosnowski w artykule na temat IV Dorocznej Wystawy Artystów Plastyków w Łodzi w 1948 r. zauważył, że:

należałoby wyróżnić przede wszystkim Sarę Gliksman, która wystawiła trzy obrazy olejne *Pejzaż z Bolkowa*, *Przystań rybacka w Ustce*, *Port węglowy w Ustce*. Pamiętam dobrze jej obrazy z lat poprzednich. Były to obrazy dobre w kolorze i proste w kompozycji. Obecnie wystawione są jeszcze lepsze i jeszcze dojrzsze, ale trzeba powiedzieć dosyć [...] za dużo Van Gogha, a za mało Sary Gliksman. Ta droga w przeszłość historyczną malarstwa, a zwłaszcza jego ostatniego okresu, stwarza niebezpieczeństwo zgubienia siebie. Koleżanka Gliksman posiada dużo własnej kultury malarskiej, lecz zdobywając ją zgubiła własne spojrzenie na świat. Dobrze by było, żeby oczy dzieci i amatorów pokazały jej właściwy temat i jego ujęcie⁸³.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest przede wszystkim przypomnienie i weryfikacja podstawowych faktów z życia malarki (na tyle, na ile to możliwe), próba opisu jej działalności oraz przedstawienie jej postawy wobec doświadczeń Zagłady i ocalenia.

Przedstawiona powyżej próba opisanego twórczości Sary Gliksman i jej roli w środowisku artystycznym w drugiej połowie lat czterdziestych i latach pięćdziesiątych XX w. oparta została przede wszystkim na analizie materiałów drukowanych – katalogach wystaw, krytyce artystycznej zamieszczonej w prasie, także na wspomnieniach malarki zawartych w relacji spisanej w 1977 r. i złożonej w Instytucie Yad Vashem w Jerozolimie. Artystka, wyjeżdżając do Izraela, zabrała ze sobą cały wcześniejszy dorobek.

Ukazują one kobietę o niezłomnym charakterze, która potrafiła dokonać transformacji traumatycznych doświadczeń Zagłady oraz towarzyszącego im poczucia utraty i samotności w malarstwo afirmujące życie i urodę świata natury. Ukazują również cenioną i aktywną uczestniczkę ówczesnego życia artystycznego, a także utalentowaną kolorystkę posługującą się umiejętnie warsztatem malarskim wypracowanym jeszcze przed wojną, który jednak – wraz ze zmianami politycznymi w kraju – stawał

⁸² Gelbart, *Zbiorowa wystawa...*

⁸³ Kajetan Sosnowski, *Plastycy żydowscy pracują*, „Nasze Słowo” (1948), nr 18–19, s. 12–13.

się nieadekwatny do wymogów nowej, socrealistycznej rzeczywistości. Wydaje się, że artystka z rozmysłem nie poszukiwała nowych wyzwań i form wyrazu plastycznego. Być może trauma wojenna, utrata bliskich i dawnego sposobu życia spowodowały zarówno potrzebę dystansu wobec Zagłady, jak i chęć trwania w znanej i bezpiecznej sferze sztuki odwołującej się do piękna poprzez światło i kolor.

Jak już wspomniałam, niewiele wiadomo o drodze twórczej Sary (Gliksman) Fajtlowicz w Izraelu. W kolekcjach muzealnych Izraela nie ma jej późniejszych prac. Informacje o jej udziale w życiu artystycznym dotyczą zaledwie kilku wystaw z lat 1957–1966. Należy zatem podkreślić, że pełny opis losów i twórczości Sary Gliksman-Fajtlowicz stawia przed badaczami zarówno nowe wyzwania, jak i otwiera nowe pola eksploracji dotyczące dziedzictwa kulturowego Żydów w Polsce i Izraelu. Wymagają one dotarcia do jej bliskich i spuścizny, którą niemal w całości zabrała ze sobą, wyjeżdżając z Polski, oraz szeroko zakrojonych kwerend prowadzonych w obydwu krajach – ojczyznach artystki.

Spis wystaw z lat 1945–1958 z udziałem Sary Gliksman

1945

sierpień–wrzesień: I Wystawa Oddziału Łódzkiego ZPAP, Miejska Galeria Sztuki w Łodzi [dalej: MGS]⁸⁴.

maj–czerwiec: Ogólnopolski Salon Wiosenny, Muzeum Narodowe w Warszawie [dalej: MNW]⁸⁵.

1946

sierpień: *Wystawa artystów plastyków Oddziału Łódzkiego ZZPAP* (Sara Gliksman otrzymała nagrodę)⁸⁶.

listopad–grudzień: Doroczny Salon ZZPAP w Łodzi, MGS⁸⁷.

1947

czerwiec–lipiec: III Ogólnopolski Salon Malarstwa, Rzeźby i Grafiki w związku z pierwszymi po wojnie Międzynarodowymi Targami Poznańskimi, Poznań⁸⁸.

⁸⁴ *Polskie życie artystyczne w latach 1944–1960*, t. 1: *Lata 1944–1947*, red. Barbara Wojciechowska i in., Warszawa 2012, s. 88–89.

⁸⁵ Tamże, s. 199.

⁸⁶ Tamże, s. 246.

⁸⁷ *Doroczny Salon ZZPAP w Łodzi*, listopad–grudzień 1946, katalog...; *Polskie życie artystyczne...*, t. 1, s. 288.

⁸⁸ Tamże, s. 406.

grudzień: Doroczny Salon Związku Zawodowego Polskich Artystów Plastyków w Łodzi, MGS⁸⁹.

1948

styczeń: I Wystawa żydowskich artystów plastyków w Łodzi, urządzona przez Żydowskie Towarzystwo Kultury i Sztuki [dalej: ŻTKiS] w ramach miesiąca kultury żydowskiej⁹⁰.

czerwiec: Zbiorowa wystawa obrazów, rysunków i rzeźb Maurycego Bromberga, Sary Gliksman, Sary Gorszein, Doroty Szenfeld, MGS⁹¹.

– Wystawa Prac Plastyków Żydowskich, ŻTKiS, MGS⁹².

grudzień 1948 – styczeń 1949: IV Doroczny Salon Zimowy Łódzkiego Oddziału ZZPAP, Ośrodek Propagandy Sztuki [dalej: OPS], Łódź – Ministerstwo Kultury i Sztuki zakupiło jeden z obrazów Sary Gliksman⁹³.

1949

lipiec–wrzesień: Ogólnopolska Wystawa o Tematyce Morskiej w ramach II Festiwalu Plastyki, Sopot (październik–listopad: wystawa prezentowana w Katowicach)⁹⁴.

październik–listopad: *V Doroczna wystawa prac członków ZZPAP w Łodzi*, OPS (listopad–grudzień: wystawa prezentowana także w TPSP w Krakowie)⁹⁵.

– Wystawa zbiorowa Sekcji Plastyków Żydowskiego Towarzystwa Kultury [dalej: ŻTK] w Polsce, zorganizowana z okazji Krajowego Zjazdu ŻTK, Muzeum Miejskie, Wrocław (styczeń–luty 1950: wystawa prezentowana w BWA w Katowicach)⁹⁶.

⁸⁹ *Doroczny Salon Związku Zawodowego Polskich Artystów Plastyków w Łodzi*, 7 grudnia 1947, katalog...

⁹⁰ *Otwarcie I-szej Wystawy...*; *Polskie życie artystyczne w latach 1944–1960*, t. 2: *Rok 1948*, red. Barbara Wojciechowska i in., Warszawa 2012, s. 15–16.

⁹¹ *Odrowąż, Wystawa prac malarzkich...*; *Polskie życie artystyczne...*, t. 2, s. 138; *Wystawy krajowe. Łódź, „Przegląd Artystyczny”* (1948), nr 6–7, s. 15.

⁹² *Katalog Wystawy Prac Plastyków Żydowskich*, Łódź 1948; Bogen, *Wystawa plastyków żydowskich...*; *Polskie życie artystyczne...*, t. 2, s. 162.

⁹³ *IV Doroczna wystawa prac członków ZZPAP w Łodzi*, 1948, katalog...; *Polskie życie artystyczne...*, t. 2, s. 238; Aleksander Bogen, *Dorobek plastyków żydowskich na wystawie Polskiego Związku Artystów Plastyków w Łodzi, „Mosty”* (1949), nr 10, s. 5; Sosnowski, *Plastycy żydowscy...*

⁹⁴ *Polskie życie artystyczne w latach 1944–1960*, t. 3: *Rok 1949*, red. Anna Straszewska, współpr. Anna Agnieszka Szablowska, Warszawa 2012, s. 190.

⁹⁵ *V Doroczna wystawa prac członków ZZPAP w Łodzi*, 1949, katalog...; *Polskie życie artystyczne...*, t. 3, s. 214, 249.

⁹⁶ Tamże, s. 219; *Polskie życie artystyczne w latach 1944–1960*, t. 4: *Rok 1950*, red. Przemysław Strożek, Warszawa 2012, s. 20; Konrad Winkler, *Wystawa artystów łódzkich, „Dziennik Literacki”* (1949), nr 49, s. 6; Maria Podolska, *Wystawa zbiorowa żydowskich*

1950

marzec–maj: I Ogólnopolska Wystawa Plastyki, MNW⁹⁷.

grudzień–styczeń: *VI Doroczna wystawa prac członków ZZPAP w Łodzi*, OPS (marzec: wystawa prezentowana w CBWA w Poznaniu)⁹⁸.

1951

maj: Wystawa prac członków ZPAP w Łodzi dla uczczenia 1 Maja Święta Pracy, OPS⁹⁹.

listopad: *Wystawa okolicznościowa zorganizowana ku uczczeniu trzydziestej czwartej rocznicy Wielkiej Rewolucji Październikowej*, Spółdzielnia Pracy ZPAP w Łodzi¹⁰⁰.

1952

marzec: *VII Doroczna wystawa prac członków ZZPAP w Łodzi*¹⁰¹.

maj: *Wystawa prac członków ZPAP zorganizowana dla uczczenia święta 1 Maja*, Spółdzielnia Pracy ZPAP, ul. Piotrkowska 102¹⁰².

listopad: *Wystawa okolicznościowa zorganizowana dla uczczenia XXXV rocznicy Wielkiej Rewolucji Październikowej*, CBWA i ZZPAP w Łodzi, Spółdzielnia Pracy ZPAP, ul. Piotrkowska 102¹⁰³.

1953

maj–czerwiec: *VIII Doroczna Wystawa Prac Członków ZPAP w Łodzi*, Spółdzielnia Pracy ZPAP, ul. Piotrkowska 102¹⁰⁴.

grudzień: *Wystawa prac plenerowych członków ZPAP Okręgu łódzkiego*, CBWA, Spółdzielnia Pracy ZPAP, ul. Piotrkowska 102¹⁰⁵.

artystów-plastyków w Katowicach, „Trybuna Robotnicza” (1950), nr 20; Gelbart, *Zbiorowa wystawa...*

⁹⁷ *Polskie życie artystyczne...*, t. 4, s. 45–46.

⁹⁸ *VI Doroczna wystawa prac członków ZZPAP w Łodzi*, 1950, katalog...; *Polskie życie artystyczne...*, t. 4, s. 242; *Polskie życie artystyczne w latach 1944–1960*, t. 5: *Rok 1951*, red. Katarzyna Anna Kesling, Joanna Stacewicz-Podlipska, Warszawa 2014, s. 61.

⁹⁹ Tamże, s. 110.

¹⁰⁰ *Katalog wystawy okolicznościowej zorganizowanej ku uczczeniu trzydziestej czwartej rocznicy Wielkiej Rewolucji Październikowej*, Spółdzielnia Pracy ZPAP w Łodzi, 1951, poz. kat. 5; *Polskie życie artystyczne...*, t. 5, s. 262.

¹⁰¹ *VII Doroczna wystawa prac członków ZZPAP w Łodzi*, marzec 1952, katalog...

¹⁰² *Katalog wystawy prac członków ZPAP zorganizowanej dla uczczenia święta 1 Maja*, maj 1952.

¹⁰³ *Wystawa okolicznościowa zorganizowana dla uczczenia XXXV rocznicy Wielkiej Rewolucji Październikowej*, listopad 1952, katalog...

¹⁰⁴ *VIII Doroczna wystawa prac członków ZPAP w Łodzi*, maj–czerwiec 1953, katalog...

¹⁰⁵ *Wystawa prac plenerowych członków ZPAP Okręgu łódzkiego*, grudzień 1953, katalog...

1954

marzec: *Wystawa prac członków ZPAP w Łodzi dla uczczenia II Zjazdu PZPR*, Spółdzielnia Pracy ZPAP, ul. Piotrkowska 102¹⁰⁶.

październik–listopad: IX Doroczna Wystawa Prac Członków ZPAP w Łodzi, Spółdzielnia Pracy ZPAP, ul. Piotrkowska 102¹⁰⁷.

1955

maj: *Wystawa Wiosenna Prac Plastyków Łódzkich*, Spółdzielnia Pracy ZPAP, ul. Piotrkowska 102¹⁰⁸.

październik–listopad: X Doroczna Wystawa Prac Członków ZPAP w Łodzi, OPS¹⁰⁹.

1956

październik: *Wystawa zbiorowa prac członków ZPAP w Łodzi*, Spółdzielnia Pracy ZPAP, ul. Piotrkowska 102¹¹⁰.

listopad: XI Doroczna Wystawa Prac Członków ZPAP w Łodzi, OPS¹¹¹.

1957

Exhibition of Sara Gliksman – Artists' House, Tel Aviv, Israel.

1958

lipiec: *Wystawa malarstwa członków ZPAP w Łodzi*, Słupsk, Sala Klubowa Domu Kultury¹¹².

Bibliografia

1. Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Łodzi

Akta miasta Łodzi, *Spis ludności Łodzi 1916–1921*, sygn. 39/221/0/4.12/24854, *Personenblatt – Karta meldunkowa do spisu ludności*, Majerowicz Wolf.

Akta miasta Łodzi, *Wykaz przedsiębiorstw*, sygn. 39/221/0/4.19/146392.

Akta Stanu Cywilnego Gminy Żydowskiej w Łodzi 1826–1939, sygn. 39/1568/0/0/108/u1910/501, 39/1568/0/0/u1910/501, 39/1568/0/0/277/m1935/496.

¹⁰⁶ *Wystawa prac członków ZPAP w Łodzi dla uczczenia II Zjazdu PZPR*, marzec 1954, katalog...

¹⁰⁷ *IX Doroczna wystawa prac członków ZPAP w Łodzi*, październik–listopad 1954, katalog...

¹⁰⁸ *Wystawa Wiosenna Prac Plastyków Łódzkich*, maj 1955, katalog, Łódź 1955, s. 2, poz. kat. 7.

¹⁰⁹ *X Doroczna wystawa prac członków ZPAP w Łodzi*, październik–listopad 1955, katalog...

¹¹⁰ *Wystawa zbiorowa prac członków ZPAP w Łodzi*, 7–30 października 1956, katalog...

¹¹¹ *XI Doroczna wystawa prac członków ZPAP w Łodzi*, listopad 1956, katalog...

¹¹² *Wystawa malarstwa członków ZPAP w Łodzi*, lipiec 1958, katalog...

- Zespół: Przełożony Starszeństwa Żydów w Getcie Łódzkim, 1 lipca 1942, sygn. 39/278/0/13.1/896.
Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie
Plakat wystawy trwającej od 20 do 29 września 1946, nr PP 297.
Yad Vashem Archives
Testimony of Sara (Gliksmann) Fajtlowicz, born in Lodz, Poland, 1915, regarding her experiences as a painter in the statistics department of the Lodz Ghetto, ID: 355743.

2. Źródła opublikowane

Czasopisma

- „Bluszcz” 1939. „Mosty” 1948–1949.
„Chwila” 1934. „Nasze Słowo” 1948.
„Dziennik Literacki” 1949. „Opinia” 1946, 1948.
„Forma: Czasopismo ZZPAP w Łodzi” 1934–1936. „Przegląd Artystyczny” 1948.
„Trybuna Robotnicza” 1950.

Inne źródła drukowane

- Księga adresowa miasta Łodzi i województwa łódzkiego z informatorami 1937–1939, Dział II, Łódź 1939.*

Katalogi wystaw po 1945 roku

- [I] *Doroczny Salon ZZPAP w Łodzi*, listopad–grudzień 1946, katalog, Łódź 1946.
I *Wystawa Związku Zawodowego Polskich Artystów Plastyków*, sierpień–wrzesień 1945, katalog, Łódź 1945.
IV *Doroczna wystawa prac członków ZZPAP w Łodzi*, 1948, katalog, Łódź 1948.
V *Doroczna wystawa prac członków ZZPAP w Łodzi*, 1949, katalog, Łódź 1949.
VI *Doroczna wystawa prac członków ZZPAP w Łodzi*, 1950, katalog, Łódź 1950.
VII *Doroczna wystawa prac członków ZZPAP w Łodzi*, marzec 1952, katalog, Łódź 1952.
VIII *Doroczna wystawa prac członków ZPAP w Łodzi*, maj–czerwiec 1953, katalog, Łódź 1953.
IX *Doroczna wystawa prac członków ZPAP w Łodzi*, październik–listopad 1954, katalog, Łódź 1954.
X *Doroczna wystawa prac członków ZPAP w Łodzi*, październik–listopad 1955, katalog, Łódź 1955.
XI *Doroczna wystawa prac członków ZPAP w Łodzi*, listopad 1956, katalog, Łódź 1956.
Doroczny Salon Związku Zawodowego Polskich Artystów Plastyków w Łodzi, 7 grudnia 1947, katalog, Łódź 1947.
Katalog wystawy okolicznościowej zorganizowanej ku uczczeniu trzydziestej czwartej rocznicy Wielkiej Rewolucji Październikowej, Spółdzielnia Pracy ZPAP w Łodzi, 1951.
Katalog wystawy prac członków ZPAP zorganizowanej dla uczczenia święta 1 Maja, maj 1952, Łódź 1952.

- Katalog Wystawy Prac Plastyków Żydowskich*, Łódź 1948.
- Katalog wystawy „Świat Kobiety”*, 15–25 czerwca 1939, Warszawa 1939.
- Wystawa malarstwa członków ZPAP w Łodzi*, lipiec 1958, Słupsk, katalog, 1958.
- Wystawa okolicznościowa zorganizowana dla uczczenia XXXV rocznicy Wielkiej Rewolucji Październikowej*, CBWA i ZPPAP w Łodzi, listopad 1952, katalog, Łódź 1952.
- Wystawa prac członków ZPAP w Łodzi dla uczczenia II Zjazdu PZPR*, marzec 1954, katalog, Łódź 1954.
- Wystawa prac plenerowych członków ZPAP Okręgu łódzkiego*, grudzień 1953, katalog, Łódź 1953.
- Wystawa Wiosenna Prac Plastyków Łódzkich*, maj 1955, katalog, Łódź 1955.
- Wystawa zbiorowa prac członków ZPAP w Łodzi*, 7–30 października 1956, katalog, Łódź 1956.

3. Opracowania

- Allgemeines Künstlerlexikon: Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, t. 56, München–Leipzig 2007.
- Encyklopedia getta. Niedokończony projekt archiwistów z getta łódzkiego*, red. Krystyna Radziszewska, Ewa Wiatr i in., Łódź 2014.
- Gadowska Irmina, *Interwar Works by Izrael Lejzerowicz in the Context of the “New Art” Milieu’s Accomplishments in Łódź*, „Art Inquiry” 19 (2017).
- Gadowska Irmina, *Warunki działalności artystycznej plastyków w getcie łódzkim 1940–1944 w świetle źródeł: dokumentacji administracyjnej, wspomnień i relacji świadków*, „Zagłada Żydów” (2020), nr 16.
- Malinowski Jerzy, *Malarstwo i rzeźba Żydów polskich w XIX i XX wieku*, Warszawa 2000.
- Polskie życie artystyczne w latach 1944–1960*, t. 1: *Lata 1944–1947*, red. Barbara Wojciechowska i in., Warszawa 2012.
- Polskie życie artystyczne w latach 1944–1960*, t. 2: *Rok 1948*, red. Barbara Wojciechowska i in., Warszawa 2012.
- Polskie życie artystyczne w latach 1944–1960*, t. 3: *Rok 1949*, red. Anna Straszewska, współpr. Anna Agnieszka Szablowska, Warszawa 2012.
- Polskie życie artystyczne w latach 1944–1960*, t. 4: *Rok 1950*, red. Przemysław Strożek, Warszawa 2012.
- Polskie życie artystyczne w latach 1944–1960*, t. 5: *Rok 1951*, red. Katarzyna Anna Kesling, Joanna Stacewicz-Podlipska, Warszawa 2014.
- Saciuk-Gąsowska Anna, *Sara Majerowiczówna 1915–2005*, „Słowo Żydowskie” (2015), nr 9.
- Spodenkiewicz Paweł, *Zaginiona dzielnica – Łódź żydowska – ludzie i miejsca*, Łódź 1998.
- Tarnowska Magdalena, *Aleksander Bogen (1916–2010). Przemiany postawy w świetle twórczości i krytyki artystycznej z lat 1945–1951*, [w:] *Oblicza utopii, obłudy i zakłamania*, red. Wojciech Łysiak, Poznań 2014.
- Tarnowska Magdalena, *Holokaust i odrodzenie. Metamorfozy koloru w malarstwie artysty żydowskiego – Ocalonego Aleksandra Bogena (1916–2010). Wybrane przykłady*, „Saeculum Christianum” 28 (2021).

- Tarnowska Magdalena, *Jewish Artistic Revival in Lower Silesia (Poland) 1945–1949: Art and Activity in the Light of Source Materials and Art Criticism*, „Kwartalnik Historii Żydów” (2020), nr 2.
- Tarnowska Magdalena, *Żydowskie środowisko artystyczne w Warszawie w latach 1945–1949*, „Pamiętnik Sztuk Pięknych” 9 (2015).
- Wiatr Ewa, *Życie kulturalne Żydów w Łodzi w latach 1945–1950*, [w:] *Nowe życie? Antologia literatury jidysz w powojennej Łodzi (1945–1949)*, red. Magdalena Ruta, Łódź 2018.
- Wiatr Ewa, *Życie kulturalne Żydów w Łodzi w latach 1945–1950*, [w:] *Spółeczność żydowska i niemiecka w Łodzi po 1945 roku*, red. Andrzej Lech, Krystyna Radziszewska, Andrzej Rykała, Łódź 2010.
- Wojna to męska rzecz? Losy kobiet w okupowanym Krakowie w dwunastu odstępach*, aut. katalogu: Anna Czocher, Dobrochna Kałwa, Barbara Klich-Kluczevska, Beata Łabno, Kraków 2011.

4. Źródła internetowe

- Gilcher William, *Izrael Lejzerowicz: Visionary Artist and Poet of Łódź*, www.lejzerowicz.org [dostęp: 19 kwietnia 2021].
- Maria Hochberg, [w:] *Archiwum ofiar terroru nazistowskiego i komunistycznego w Krakowie 1939–1956*, <http://krakowianie1939-56.mhk.pl/pl/archiwum,1,hochberg,5266.htm> [dostęp: 14 kwietnia 2021].
- Miejska Galeria Sztuki w Łodzi, <http://www.mgslodz.pl/o-nas/historia> [dostęp: 22 kwietnia 2021].
- Moshe Bromberg (Bar Am) – Brief Biography*, <https://moshebromberg.com/> [dostęp: 28 września 2021].
- Sadłowski Krzysztof, *Sara Majerowicz wł. Sara Majerowicz-Gliksmanowa (malarka)*, [w:] *Łódzki Almanach*, <https://lodzki-almanach.eu/spolecznosc/sara-majerowicz-wl-sara-majerowicz-gliksmanowa-malarka> [dostęp: 10 kwietnia 2021].
- Sara Majerowicz-Gliksmanowa-Fajtlowicz (1910–1942/1943?)*, *Portret mężczyzny w kapeluszu*, 281 Aukcja Sztuki Dawnej 21 kwietnia 2021, poz. kat. 94, [w:] *Dom Aukcyjny Rempex*, <https://onebid.pl/pl/malarstwo-dawne-sara-majerowicz-gliksmanowa-fajtlowicz-1910-1942-1943-portret-mezczyzny-w-kapeluszu/838031> [dostęp: 15 kwietnia 2021].

Magdalena Tarnowska

Instytut Historii Sztuki

Wydział Nauk Historycznych

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

magtar@poczta.onet.pl

